

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μεσοβυζαντινή γλυπτική στη Λέρο και τη Νίσυρο

Αγγελική ΚΑΤΣΙΩΤΗ, Ελένη ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 121-148

ΑΘΗΝΑ 2002

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΣΤΗ ΛΕΡΟ ΚΑΙ ΤΗ ΝΙΣΥΡΟ*

Η τέχνη της μεσοβυζαντινής περιόδου στο δωδεκανησιακό χώρο δεν έχει επαρκώς μελετηθεί, εκτός από τη δημοσίευση του Α. Ορλάνδου για τη Ρόδο πριν από πενήντα χρόνια στο *ABME* και τις ελάχιστες πρόσφατες μελέτες, κυρίως στον τομέα της ζωγραφικής. Στα νησιά¹, με εξαίρεση τη Ρόδο και την Κω, δεν έχουν βρεθεί παρά ελάχιστα δείγματα γλυπτικής, που χρονολογούνται από τον 7ο μέχρι και το 12ο αιώνα.

Τα ανάγλυφα που θα εξετάσουμε από τη Λέρο και τη Νίσυρο, σχεδόν άγνωστα στη βιβλιογραφία, θεωρούμε ότι συμβάλλουν στην κατανόηση του υλικού της ευρύτερης περιοχής, προκειμένου να παρακολουθηθεί κανείς μετά τη συγκέντρωση και την αναλυτική μελέτη όλων των στοιχείων, την εξελικτική πορεία της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στη Μικρά Ασία και τα νησιά. Πρόκειται για δεκαέξι αρχιτεκτονικά μέλη (κυρίως από τέμπλα) και δύο ψευδοσαρκοφάγους. Κάποια από αυτά έχουν συντηρηθεί ή υποστεί μικρό καθαρισμό. Προηγείται ο κατάλογος με την περιγραφή, σύντομες τεχνολογικές παρατηρήσεις και χρονολογική κατάταξη σε συνδυασμό με πληροφορίες ιστορικής φύσεως. Η αρίθμηση είναι συνεχής και για τα δύο νησιά. Τα υπ' αριθ. 1-12 προέρχονται από τη Λέρο, ενώ τα υπ' αριθ. 13-18 από τη Νίσυρο.

1. Κολουροπυραμιδοειδές επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου (Εικ. 1). Περισυνελέγη από το κάστρο Παντελίου Λέρου και εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο που πρόσφατα ιδρύθηκε στον ίδιο χώρο. Ακέραιο, με σποραδικά σπασίματα στον άβακα. Μάρμαρο υπόλευκο. Μήκ. 0,42, ύψ. 0,20, πλ. 0,18 μ.

Οι κυρτές όψεις διακοσμούνται με ζεύγος αντωπών ελίκων εκατέρωθεν κεντρικής διαχωριστικής κάθετης ταινίας. Το σχέδιο αποδίδεται με χαμηλό ανάγλυφο, σχεδόν εγχάρακτο, και μεγάλη σχηματοποίηση. Το αδέξιο ελικοειδές σχέδιο και η λιτότατη χονδροειδής τεχνική του επιθήματος θυμίζει βυζαντινό κιονόκρανο από τη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, που χρονολογήθηκε στον 8ο αιώνα ή γενικότερα στη μεταβατική περίοδο².

2. Κολουροπυραμιδοειδές επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου (Εικ. 2 και 3). Προέρχεται από περισυλλογή και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αγία Μαρίνα Λέρου (αριθ. ευρ. 313). Ακέραιο, ελάχιστα σπασμένο περιμετρικά. Μάρμαρο γκριζωπό (λάρτιος λίθος). Μήκ. 0,55, ύψ. 0,23, πλ. 0,22 μ.

Η μία λοξότμητη πλευρά (πιθανότατα η πρόσθια) κοσμείται με ισοσκελή σταυρό κάτω από τοξύλλιο με δια-

* Θερμά ευχαριστούμε τη Διευθύντρια της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και αγαπητή φίλη κ. Μάνια Μιχαηλίδου για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης των γλυπτών, καθώς και τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Ηλία Κόλλια για τη συμπαράσταση και τις πολύτιμες συμβουλές του. Πολλά οφείλουμε στον αρχιτέκτονα κ. Ανδρέα Θεοδοσίου που εκπόνησε τα σχέδια των γλυπτών και τις αναπαραστάσεις των τέμπλων. Ευχαριστούμε επίσης τον καθηγητή κ. Θ. Παζαρά για τις παρατηρήσεις του. Τέλος, θα θέλαμε να μνημονεύσουμε τη βοήθεια σε διάφορα στάδια της δημοσίευσης αυτής των αγαπητών φίλων και συναδέλφων Β. Σκαράκη, Β. Πατσιαδά, Α. Μητσάνη, Γ. Μπίθα, Θ. Αρχοντόπουλου, Μ. Κάππα, Ν. Κεφαλά, Κ. Μπαϊράμη, καθώς και των φυλάκων Αρχαιοτήτων Λέρου Κ. Κωνσταντάρη και Νισύρου Γ. Σακελλαρίδη.

1. Για τη Σύμη, βλ. Ν. Χαβιαράς, Συλλογή χριστιανικών έπιγραφών και περιγραφή χριστιανικών αρχαιοτήτων, Β'. Νήσου Σύμης, *VizVrem* 19 (1912), σ. 148, εικ. 3, 4 (μεσοβυζαντινό επιστύλιο). Στα

νησιά Κάλυμνο, Κάρπαθο, Κάσο, Χάλκη και Λειψούς δεν έχουν εντοπιστεί μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά γλυπτά. Στο Καστελλόριζο έχει περισυλλεγεί τεκτονικό κιονόκρανο που θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τον 7ο αιώνα (αδημοσίευτο). Στην Τήλο έχει εντοπιστεί κιονίσκος με συμφυές κιονόκρανο εντοιχισμένος στην αγία Τράπεζα του Αγίου Πέτρου στα Λειβάδια και επίθημα αμφικιονίσκου του 11ου αιώνα από περισυλλογή, σήμερα στην Αρχαιολογική Συλλογή του νησιού (αδημοσίευτα). Για τα γλυπτά της Πάτμου, βλ. Χ. Μπούρας, Αρχιτεκτονική, στο συλλογικό τόμο: *Οί θησαυροί της Μονής Πάτμου* (γεν. εποπτ. Αθ. Κομίνης), Αθήνα 1988, σ. 27. R. Farioli, Una lastra marmorea a Patmos e la tipologia dei sarcofagi mediobizantini a pannelli, *Studi di storia dell'arte in memoria di Mario Rotili*, Νάπολη 1984, σ. 167-170.

2. Χ. Μπούρας, Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, *ΔΧΑΕ II'* (1985-1986), σ. 42-43, εικ. 4.

Εικ. 1. Λέρος, Εκκλησιαστικό Μουσείο. Επίθημα.

πλατυσμένα τα άκρα των κεραιών. Στη βάση του σταυρού εφάπτονται δύο περιελισσόμενες αντιθετικές σπείρες. Η αντίστοιχη πίσω όψη φέρει δύο σειρές με σιγμοειδείς σπείρες σε κάθετη διάταξη. Στην πλάγια όψη υπάρχει πλατιά επίπεδη ταινία για την πάκτωση του δρύ-

Εικ. 2. Λέρος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Επίθημα.

3. Παρόλο που στο Εκκλησιαστικό Μουσείο αναγράφονται ως δύο ξεχωριστά θωράκια, στην πραγματικότητα συνανήκουν. Η περίπτωση να αποτελούν διπλό θωράκιο είναι συζητήσιμη, γιατί τα μετρητικά στοιχεία τους προϋποθέτουν εκκλησία μεγάλων διαστάσεων, κάτι που δεν είναι ούτε ο Άγιος Γεώργιος στο Παρθέ-

φρακτου του παραθύρου. Το θέμα αποδίδεται με χαμηλό ανάγλυφο και είναι αρκετά σχηματοποιημένο.

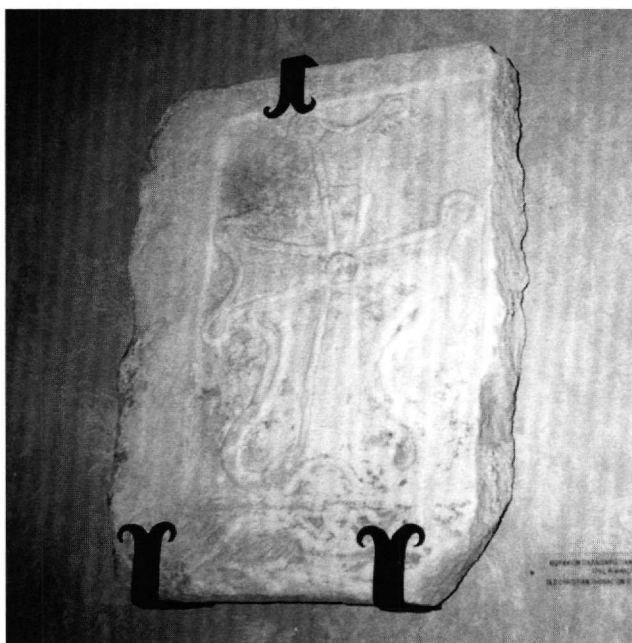
3α-β. Δύο τμήματα δίδυμου θωρακίου ή ψευδοσαρκοφάγου (;) (Εικ. 4 και 5). Ήταν εντοιχισμένα στον Άγιο Γεώργιο στην περιοχή Σκουρνού Παρθενίου, από όπου αποσπάστηκαν για να εκτεθούν (ως πολεμικά τρόπαια!) στο Εκκλησιαστικό Μουσείο. Σχεδόν ακέραια με σπασίματα περιμετρικά. Μάρμαρο υπόλευκο. Ύψ. 0,60, πλ. 0,34-0,45, πάχ. 0,10 μ. (το αριστερό) και ύψ. 0,60, πλ. 0,48-0,56, πάχ. 0,10 μ. (το δεξιό).

Πιθανότατα συνανήκουν λόγω ίδιων διαστάσεων και όμοιας διακόσμησης, που περιορίζεται μόνο στην κύρια όψη. Αριστερό τμήμα: ανισοσκελής σταυρός με σταγόνες στα άκρα των κεραιών και κύκλο στο κέντρο καταλαμβάνει όλη την εσωτερική επιφάνεια του ορθογώνιου διαχώρου. Από τη βάση του σταυρού εκφύεται μία κυματοειδής γραμμή από διμερή ταινία που αγγίζει τα σκέλη της οριζόντιας κεραίας. Εξωτερικά στη βάση του διαχώρου αναδιπλούμενος κυματοειδής βλαστός. Το δεξιό τμήμα του θωρακίου, που σώζεται σε μεγάλυ-

Εικ. 3. Λέρος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Επίθημα.

νη ούτε κάποια άλλη στο νησί. Άλλωστε, τα δύο κομμάτια δεν συγκολλώνται. Μεσολαβούσε κάποιο άλλο, χαμένο σήμερα, μεσαίο τμήμα, αγνώστων διαστάσεων. Το να αποτελούν τμήμα ψευδοσαρκοφάγου είναι ίσως το πιθανότερο.

Εικ. 4-5. Λέρος. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Δύο τμήματα θωρακίου ή ψευδοσαρκοφάγου.

τερο πλάτος, έχει την ίδια διακόσμηση, με τη διαφορά ότι αριστερά διατηρείται διαχωριστική ταινία με σειρά διαδοχικών σπειρών σε κάθετη διάταξη.

4. Τμήμα θωρακίου (Εικ. 6). Άγνωστης προέλευσης, περισυνελέγη στο κάστρο Παντελίου και σήμερα είναι εντοιχισμένο στην πρόθεση του ναού του Αγίου Γεωργίου ή Φραγκοκκλησιάς, που βρίσκεται στο δεύτερο περίβολο του κάστρου. Λείπει η επάνω και η κάτω αριστερή γωνία και τμήμα της επάνω πλευράς, ενώ η επιφάνεια επάνω από το διακοσμητικό διάχωρο είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου απολεπισμένη. Μάρμαρο λευκό. Σωζ. ύψ. 0,23, πλ. 0,22 μ.

Διακοσμείται με ανισοσκελή σταυρό με ελαφρά διαπλατυσμένες τις κεραίες του, που απολήγουν σε σταγόνες, εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο πλαίσιο από κοίλη ταινία. Η εκτέλεση του σχεδίου έγινε σε χαμηλό ανάγλυφο, κάπως αδέξιο και χωρίς σωστές αναλογίες.

Στα δύο τμήματα ψευδοσαρκοφάγου (:) (αριθ. 3α-β) και στο θωράκιο (αριθ. 4), ο σταυρός σε χαμηλό ανάγλυφο που δεσπόζει στην επιφάνειά τους, τυπικό διακοσμητικό στοιχείο σαρκοφάγων και διπλών θωρακίων, έχει στενές αναλογίες με σταυρούς σε θραύσματα ψευδοσαρκοφάγου του 11ου αιώνα στο Bari της Ιταλίας⁴, σε ψευδοσαρκοφάγο από την Παναγία στο Siponto της Ιταλίας, επίσης του 11ου αιώνα⁵, σε θωράκιο στον Άγιο Νικόλαο

Εικ. 6. Λέρος. Άγιος Γεώργιος κάστρου Παντελίου. Θωράκιο.

4. Farioli, ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 6, 7.

5. R. Farioli, Quattro sarcofagi mediobizantini in Italia, *RSBN* II (1982), εικ. 3.

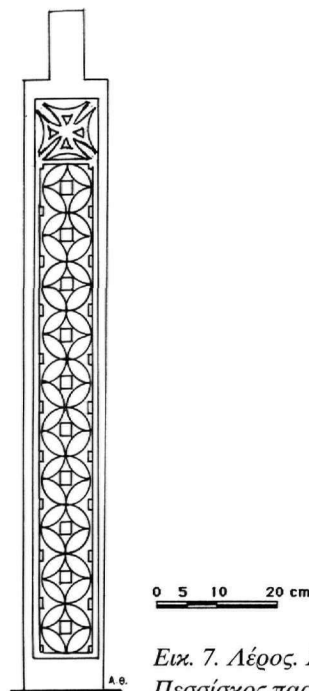
Μύρων, του 10ου-11ου αιώνα⁶, σε τμήματα θωρακίων και σαρκοφάγων από την Κω⁷ και σε τεμάχιο μονόλιθης σαρκοφάγου από τη Φιλέρημο της Ρόδου (10ου-11ου αι.)⁸. Το ελικοειδές φυτικό μοτίβο που περιβάλλει ως πλαίσιο το φυλλοφόρο σταυρό συναντάται και σε αμφίγλυφο θωράκιο από τη Ρόδο⁹. Η πλαστική, χωρίς έντονους ελιγμούς, απόδοση των βλαστών που συνοδεύουν το σταυρό είναι συχνή το 10ο αιώνα, στην περίπτωσή μας όμως το πιθανότερο είναι να συνιστά –λαμβανομένων υπόψη και των υπόλοιπων στοιχείων, όπως της εκφυλισμένης εικόνας που παρουσιάζει ο βλαστός– μια ιδιαίτερα συντηρητική αντιμετώπιση στον 11ο-12ο αιώνα. Οι ελεύθερα ελισσόμενοι βλαστοί της διακόσμησης της ψευδοσαρκοφάγου της Λέρου (αριθ. 3α-β), είναι συχνό διακοσμητικό θέμα στα έργα του Νικήτα Μαρμαρά στη Μάνη¹⁰. Ανάλογης τεχνικής και χρονολόγησης είναι το κολουροπυραμιδοειδές επίθημα με τον αριθ. 2.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη αριθ. 5-8 προέρχονται από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Λακκί Λέρου.

5. Πεσσίσκος πύλης τέμπλου κατά πάσα πιθανότητα, λόγω του ότι στην ορατή πλάγια όψη δεν φέρει εγκοπή για την πάκτωση θωρακίου (Εικ. 7). Βρίσκεται εντοιχισμένος στο βόρειο τοίχο που χωρίζει σήμερα τον κυρίως ναό από το Ιερό Βήμα στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Λακκί. Μάρμαρο υπόλευκο. Ύψ. 1,26, ορθογώνιας διατομής (0,13×0,15 μ.).

Η πρόσθια όψη του διακοσμείται με σειρά επάλληλων τετράφυλλων ροδάκων με ωοειδή πέταλα, των οποίων τα άκρα ενώνονται σε χιαστί διάταξη. Το ανώτερο σημείο του πεσσίσκου κοσμεύεται με ισοσκελή σταυρό τύπου Μάλτας. Σχέδιο συμμετρικό, ρηχό ανάγλυφο.

Το τετράφυλλο κόσμημα του πεσσίσκου αριθ. 5, όπως και των πεσσίσκων της Σπηλιανής, στους οποίους θα

Εικ. 7. Λέρου. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Πεσσίσκος παραστάδας πύλης τέμπλου.

αναφερθούμε παρακάτω (αριθ. 13α-β), χαραγμένο με διαβήτη και μάλιστα συνδυασμένο με φυλλοφόρο σταυρό, είναι σχεδόν ίδιο σε πεσσίσκο του επιτεδόγλυφου τέμπλου στην Επισκοπή Σαντορίνης, του 11ου-12ου αιώνα¹¹, σε τμήμα επιστυλίου εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του οστεοφυλακίου στον κοιμητηριακό ναό της Μεταμόρφωσης Ασφενδιού της Κω¹², στον κοσμήτη του επιστυλίου της Παναγίας Κρίνας στη Χίο (1055-1091)¹³, σε πεσσίσκους και τμήματα επιστυλίου τέμπλου, εντοιχισμένα στην Παναγία Δαμιώτισσα Νάξου (10ος-11ος αι.)¹⁴, καθώς και σε πεσσίσκους εντοιχισμένους στο δίδυμο ναό Αγίας Άννας-Κοίμησης Θεοτόκου στη

6. O. Feld, Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra, στο J. Borchhardt, *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, Βερολίνο 1976 (ByzF 30), πίν. 120g, αριθ. 37 (στο εξής: *Myra*).

7. Όπως τμήμα από θωράκιο ή σαρκοφάγο εντοιχισμένο στο νεότερο πρόπυλο του Αγίου Γεωργίου στο Αμανιού στο Πυλί της Κω και άλλα προερχόμενα από περισυλλογές, σήμερα στο Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών στο κάστρο Νερατζιάς, βλ. Ευ. Μηλίτση, Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την Κω, *Διεθνές Συνέδριο, Η βυζαντινή γλυπτική, 7ος-12ος αιώνας*, Αθήνα, Σεπτ. 2000 (υπό έκδοση). Συμπληρωματικά για τα γλυπτά της Κω βλ. Γ. Μαστορόπουλος, Ταύτιση (:) του επί του όρους Δικαίου της Κω μονυδρίου Αρσενίου του Σκηνούρη (11ος αι.), *Ιστορία-τέχνη-αρχαιολογία της Κω, Α' διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Κως 1997*, Αθήνα 2001, σ. 333-356.

8. Ρόδος, αριθ. ευρ. γλυπτών 428. H. Balducci, *Il santuario di Nostra*

Signora di Tutte le Grazie sul Fileremo presso Rodi, Pavia 1931, 18, εικ.

10. Σήμερα εκτίθεται στην έκθεση στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου (Καστέλλο) με θέμα: «Η Ρόδος από τον 4ο αι. ως την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)».

9. Αδημοσίευτο, άγνωστης προέλευσης, Γ.χ. 814.

10. N. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, *Δωδώνη Α'* (1972), σποραδικά (στο εξής: Νικήτας Μαρμαράς).

11. Α.Κ. Ορλάνδος, *Ἡ Ἐπισκοπή τῆς Σαντορίνης*, ΑΒΜΕΗ' (1931), εικ. 8, 12.

12. Μηλίτση, ό.π.

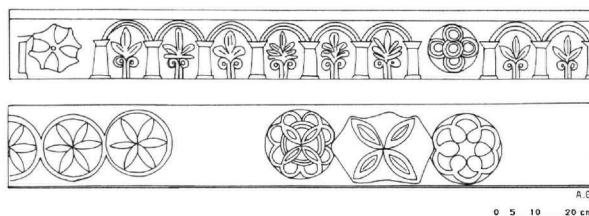
13. Χ. Μπούρας, Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της, *ΔΧΑΕ Γ'* (1981), εικ. 33α, σ. 167.

14. Χ. Πέννας, *Μελέτη μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Νάξος-Πάρος*, Αθήνα 2000, σ. 7, αριθ. 1, 2, 3, 5, 6.

Μάρπησσα της Πάρου (α' μισό 11ου αι.)¹⁵. Το τετράφυλλο είναι επίσης συχνότατο διακοσμητικό στοιχείο μαρμαροθετημάτων¹⁶. Ο φυλλοφόρος σταυρός στην κορυφή του πεσσίσκου είναι μοτίβο που απαντάται ήδη στην εκκλησία της Παναγίας στον Όσιο Λουκά, του δεύτερου μισού του 10ου αιώνα¹⁷, με πρότυπα φυλλοφόρους σταυρούς από τη διακόσμηση γλυπτών στη μονή Λιβός¹⁸, του 907. Σταυρός με λογχοειδή φύλλα απαντάται επίσης σε κιονόκρανο παραθύρου αφίδας της μονής Πετράκη, του 10ου-11ου αιώνα¹⁹. Το θέμα του επιπεδόγλυφου τετράφυλλου μοτίβου των πεσσίσκων το βρίσκουμε επίσης στην κάτω επιφάνεια επιστυλίου άγνωστης προέλευσης στο Μουσείο της Σμύρνης²⁰. Οι ελικοειδείς βλαστοί²¹ στο συμφυές κιονόκρανο των οκταγωνικών κιονίσκων έχουν παράλληλο στη διακόσμηση του επιθήματος αμφικιονίσκου υπ' αριθ. 2 από τη Λέρο (βλ. παραπάνω).

6. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 8). Ήταν τοποθετημένο, σε δεύτερη χρήση βέβαια, σε σκαλοπάτι στην αρχή του διαδρόμου που οδηγεί από την αυλόπορτα προς το προαύλιο του ναού του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Το απότμημα, αν και αναπόσπαστο τμήμα του ναού και της ιστορίας του, αφαιρέθηκε το 1987 και μεταφέρθηκε στο Εκκλησιαστικό Μουσείο για να τοποθετηθεί, εγκλωβισμένο και όχι κτισμένο, ως ανώφλι της κεντρικής εισόδου του. Μάρμαρο υπόλευκο. Σωζ. μήκ. 1,52, συνολ. ύψ. 0,18, πλ. 0,38 μ.

Η λοξότμητη όψη του κοσμείται με το λεγόμενο «μικροασιατικό» θέμα. Οι ακραίοι λογχοειδείς λοβοί των ανθεμίων τυλίγονται γύρω από το ίχνος του τρυπανιού. Ανάμεσα στα τοξύλλια παρεμβάλλονται δύο έξεργα, σχεδόν ημισφαιρικά, κομβία, που διακοσμούνται το ένα με ισοσκελή σταυρό τύπου Μάλτας και το άλλο με σταυρόσχημο ρόδακα από διμερή ταινία. Τα φύλλα των ανθεμίων είναι σχηματοποιημένα, άνευρα και άκαμπτα, χωρίς πλαστικότητα. Τα περιγράμματα είναι τοπισμένα.

Εικ. 8. Λέρος. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Τμήμα επιστυλίου.

Η κάτω επιφάνεια κοσμείται με δύο ομάδες εφαπτόμενων κυκλικών πλαισίων που διατάσσονται εκατέρωθεν ακόσμητης ορθογώνιας επιφάνειας για την άκτωση του κιονοκράνου. Περικλείουν ρόδακες σε διάφορες παραλλαγές (αστεροειδή ή εξάκτινο, τετράφυλλο με φύλλα σε χιαστί διάταξη) και αποδίδονται σε αβαθές ανάγλυφο. Η όλη εκτέλεση δείχνει βιασύνη και αδεξιότητα, και δίνει την εντύπωση ότι το έργο είναι ημιτελές.

7. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 9). Βρίσκεται εντοιχισμένο ως ανώφλι στο δυτικό άνοιγμα επικοινωνίας ανάμεσα στο μεσαίο και το νότιο κλίτος (προς την πλευρά του μεσαίου) στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Λακκί. Μάρμαρο υπόλευκο. Μήκ. ορατό 0,94, συνολ. ύψ. 0,18, πλ. 0,445 μ. Από τη διακόσμηση της λοξότμητης επιφάνειας σώζονται δύο από τους σηρικούς τροχούς με λογχοειδείς απολήξεις εκατέρωθεν του κόμβου, οι οποίοι περιβάλλουν εξάφυλλους ρόδακες –ο ένας με οξύληκτα άκρα και ο άλλος με στρογγυλεμένα– με κοίλο διαμορφωμένο το κέντρο. Ακολουθεί ρόμβος με διπλό περίγραμμα,

15. Ό.π., σ. 11, αριθ. 9, 11.

16. Βλ. πρόχειρα το μαρμαροθέτημα του παλαιού νάρθηκα στο καθολικό της μονής του Οσίου Μελετίου, του 11ου-12ου αιώνα, Α.Κ. Ορλάνδος, *Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλὰύρια αὐτῆς*, ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), εικ. 19, 20.

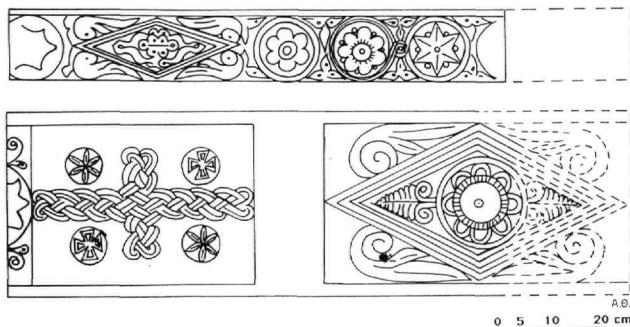
17. Βλ. για παράδειγμα διαχωριστικούς κιονίσκους παραθύρων με φυλλοφόρο σταυρό σε επιπεδόγλυφο με αδρά δουλεμένο κάμπο που διατηρεί άθικτη την κόκκινη κηρομαστίχη που τον κάλυπτε. Α. Μπούρα, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, εικ. 124, 125.

18. C. Mango - E. Hawkins, *The Monastery of Lips at Istanbul: Survey of Sculpture*, DOP 18 (1964), εικ. 13.

19. Μ. Σωτηρίου, *Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν*, ΔΧΑΕ Β' (1960-1961), πίν. 48.4.

20. Α.Κ. Ορλάνδος, *Χριστιανικά γλυπτά τοῦ Μουσείου Σμύρνης*, ΑΒΜΕ Γ' (1937), εικ. 24, αριθ. 27.

21. Συνήθως συνδυάζονται με σταυρό, όπως σε κιονόκρανο από την Καρύταινα, Α. Καββαδία-Σπονδύλη, *Πα δύο κιονόκρανα στην Καρύταινα*, Πελοποννησιακά ΙΗ' (1989-1990), εικ. 21.

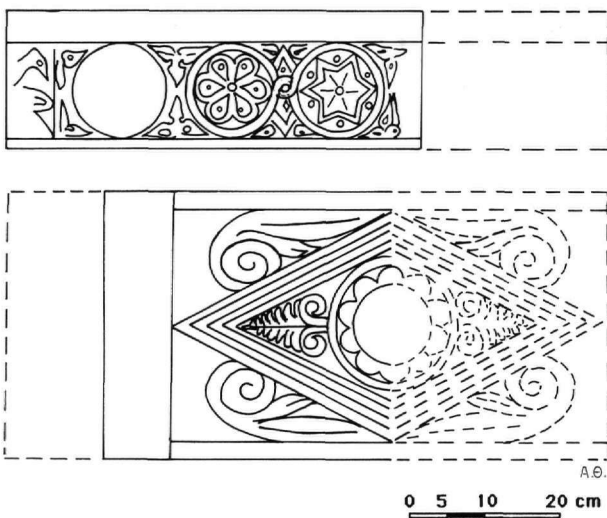
Εικ. 9. Λέρος. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Τμήμα επιστυλίου.

από τις άκρες του οποίου εκφύεται από ένα ανεστραμμένο ημιανθέμιο σε αντωπή διάταξη. Το εσωτερικό του ρόμβου περικλείει ένα ζεύγος αντωπών ακανθοειδών ανθεμίων. Ακολουθεί αποτετμημένο έξεργο κομβίο, ίσως διακοσμημένο με ρόδακα. Έντονες διακρίνονται οι οπές του τρυπανιού. Στην κάτω επιφάνεια το ορθογώνιο διάχωρο για την πάκτωση του κιονοκράνου είναι αδρά επεξεργασμένο.

Από τη διακόσμηση δεξιά διατηρείται τμήμα ρόμβου από τριμερή ταινία, παρόμοιο με το αντίστοιχο της λοξόστητης επιφάνειας, με τη διαφορά ότι στο κέντρο λαξεύεται οκτάφυλλος ρόδακας σε κυκλικό πλαίσιο. Το διάστημα μεταξύ κύκλου και ρόμβου καλύπτει σχηματοποιημένο ακανθοειδές ανθέμιο. Δεξιά του ακόσμητου διαχώρου, σε ξεχωριστό ορθογώνιο πλαίσιο, αποδίδεται ανισοσκελής σταυρός από διμερές πλέγμα. Στα διάχωρα των κεραιών του υπάρχει από ένας ανεξάρτητος κύκλος, στον οποίο εγγράφονται εναλλάξ εξάκτινος ρόδακας και σταυρός τύπου Μάλτας.

8. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 10). Βρίσκεται εντοιχισμένο στην κόγχη της πρόθεσης, στο ναό της Παναγίας στο κάστρο Παντελίου. Μάρμαρο υπόλευκο. Μήκ. ορατό 0,55, συνολ. ύψ. 0,18, πλ. ορατό 0,355 μ.

Η διακόσμηση, τόσο της λοξόστητης πλευράς όσο και της οριζόντιας, είναι ίδια με του προηγούμενου, με τη διαφορά ότι το εσωτερικό των ροδάκων διαμορφώνε-

Εικ. 10. Λέρος. Παναγία κάστρον Παντελίου. Τμήμα επιστυλίου.

ται ως έξεργο κομβίο και όχι κοίλο. Είναι εμφανές ότι το τμήμα αυτό του επιστυλίου συνανήκει με το προηγούμενο και προφανώς προέρχονται από τον ίδιο ναό, τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο Λακκίου.

Το πλέγμα τριμερών ταινιών, που στο επιστύλιο του Θεολόγου σχηματίζουν ανισοσκελή σταυρό (αριθ. 7), είναι θέμα σχετικά συχνό σε επιστύλια²², θωράκια²³, σαρκο-

22. Βλ. για παράδειγμα επιστύλιο από τη Ρόδο, άγνωστης προέλευσης, με αριθ. ευρ. 126, Α.Κ. Όρλάνδος, Βυζαντινά γλυπτά της Ρόδου, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), εικ. 167, επάνω δεξιά· επίσης επιπεδόγλυφο επιστύλιο στη Σμύρνη με ανισοσκελή σταυρό από πλέγμα ταινιών, ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 20), εικ. 17, καθώς και επιστύλιο στη Σμύρνη, ό.π., εικ. 24, αριθ. 28.

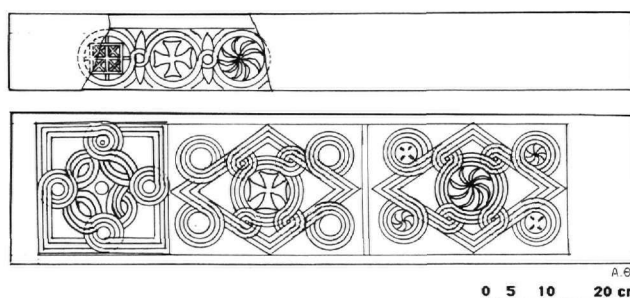
23. Feld, *Myra*, πίν. 122c. Επίσης, Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Κατάλογος, Αθήνα 1999, αριθ. 176, 177.

φάγους²⁴ και κιονόκρανα²⁵. Ίσως ο ισοσκελής σταυρός που κοσμούσε τον τρούλο της Παναγίας στον Όσιο Λουκά (δεύτερο μισό 10ου αι.)²⁶ να αποτέλεσε το μακρινό πρότυπο. Στη Λέρο όμως οι οπές του τρυπανιού μόλις διακρίνονται και οι γλυφές χάνουν την πρισματικότητά τους. Στο ίδιο επιστύλιο τα ρομβοειδή κοσμήματα που περικλείουν ρόδακες και ανθέμια έχουν αντίστοιχα σε επιστύλια της Μικράς Ασίας, όπως στη Σμύρνη²⁷, στην Αφροδισιάδα²⁸, στον Ακροινό (Afion Karahissar)²⁹, όπου όμως το θέμα είναι γενικά ευκρινέστερο και το ανάγλυφο βαθύτερο. Στο επιστύλιο της Λέρου οι οπές τονίζουν το περίγραμμα χωρίς να αφαιρείται ο όγκος του βάθους, πράγμα που αποτελεί κατά κάποιον τρόπο εκφυλισμό της διάτρητης τεχνικής, αφού βρισκόμαστε πλέον σε εποχή που τα στοιχεία αυτά δεν κατανοούνται πλήρως.

9. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 11). Περισυνελέγη από την περιοχή Παναγιές στα Άλινδα και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λέρου. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της λοξότμητης πλευράς και του γείσου. Μάρμαρο λευκό. Σωζ. μήκ. 1,05, συνολ. ύψ. 0,135, πλ. 0,265 μ.

Στη λοξότμητη επιφάνεια του εναπομείναντος μικρού τμήματος σώζονται τρεις από τους σηρικούς τροχούς με τις λογχοειδείς απολήξεις στα ενδιάμεσα διαστήματα. Περικλείουν κατά σειρά τετράγωνο με σταυρό στο μέσον και σχήματα Χ στα διάκενα των κεραιών, ισοσκελή σταυρό τύπου Μάλτας και πυροστρόβιλο. Με ανάγλυφο διάκοσμο καλύπτεται και η κάτω επιφάνεια του επιστυλίου: ένα τετράγωνο πλαίσιο από διμερή ταινία περικλείει σταυρόσχημο πλέγμα συνδεδεμένο με κόμβους με το πλαίσιο. Ακολουθούν δύο ρόμβοι με τριπλό περίγραμμα και μικρούς κύκλους στο μέσον των πλευρών του ρόμβου. Στο κέντρο του πρώτου ρόμβου ισοσκελής σταυρός τύπου Μάλτας περιβαλλόμενος από πλαίσιο συνδεδεμένο με κόμβους με τις πλευρές του ρόμβου. Στο δεύτερο, στη θέση του σταυρού τοποθετείται πυροστρόβιλος και στο εσωτερικό των ληνίσκων εναλλάσσονται ο σταυρός και ο πυροστρόβιλος.

10. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 12). Βρίσκεται εντοιχισμένο ως ανώφλι στη βορειοανατολική είσοδο της εκκλησίας

Εικ. 11. Λέρος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα επιστυλίου.

του Σταυρού³⁰ στον Πλάτανο Λέρου. Μάρμαρο υπόλευκο. Μήκ. 1,67, συνολ. ύψ. 0,135, πλ. 0,265 μ.

Η λοξότμητη επιφάνειά του διακοσμείται με δύο διαδοχικούς ρόμβους σε οριζόντια διάταξη, με διπλό περίγραμμα και κύκλους στα γωνιακά διάχωρα. Στο κέντρο του πρώτου ρόμβου εγγράφεται σε κύκλο σταυρός τύπου Μάλτας, ενώ στον κύκλο του δεύτερου εγγράφεται τετράγωνο με σταυρό στο μέσον και σχήματα Χ στα διάκενα των κεραιών. Ακολουθεί έξεργο κομβίο με οκτάφυλλο κοιλόκυρτο ρόδακα με αιχμηρές απολήξεις των φύλλων και στη συνέχεια τέσσερις σηρικοί τροχοί, όμοιοι με του προηγούμενου, που περικλείουν κατά σειρά εξάφυλλο ρόδακα, ισοσκελή σταυρό τύπου Μάλτας, πυροστρόβιλο και πάλι σταυρό τύπου Μάλτας. Ακολουθεί όμοιο κομβίο με το προαναφερθέν, με τη διαφορά ότι ο ρόδακας έχει στρογγυλεμένες άκρες και έπεται, πολύ σχηματοποιημένο, το «μικρασιατικό» θέμα. Με ανάγλυφο διάκοσμο καλύπτεται και η κάτω επιφάνεια του επιστυλίου. Ο διάκοσμος είναι όμοιος με του

24. Πρβλ. σαρκοφάγο στη Βλαχέρνα της Άρτας, Α.Κ. Ορλάνδος, *Ἡ παρά τήν Ἄρταν μονή τῶν Βλαχερνῶν, ΑΒΜΕΒ'* (1936), εικ. 28.

25. M. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zur Typologie und Chronologie*, Βόννη 1997 (Asia Minor Studien, 25), αριθ. 154, πίν. 28, κιονόκρανο από το Μουσείο του Bodrum, αριθ. 815.

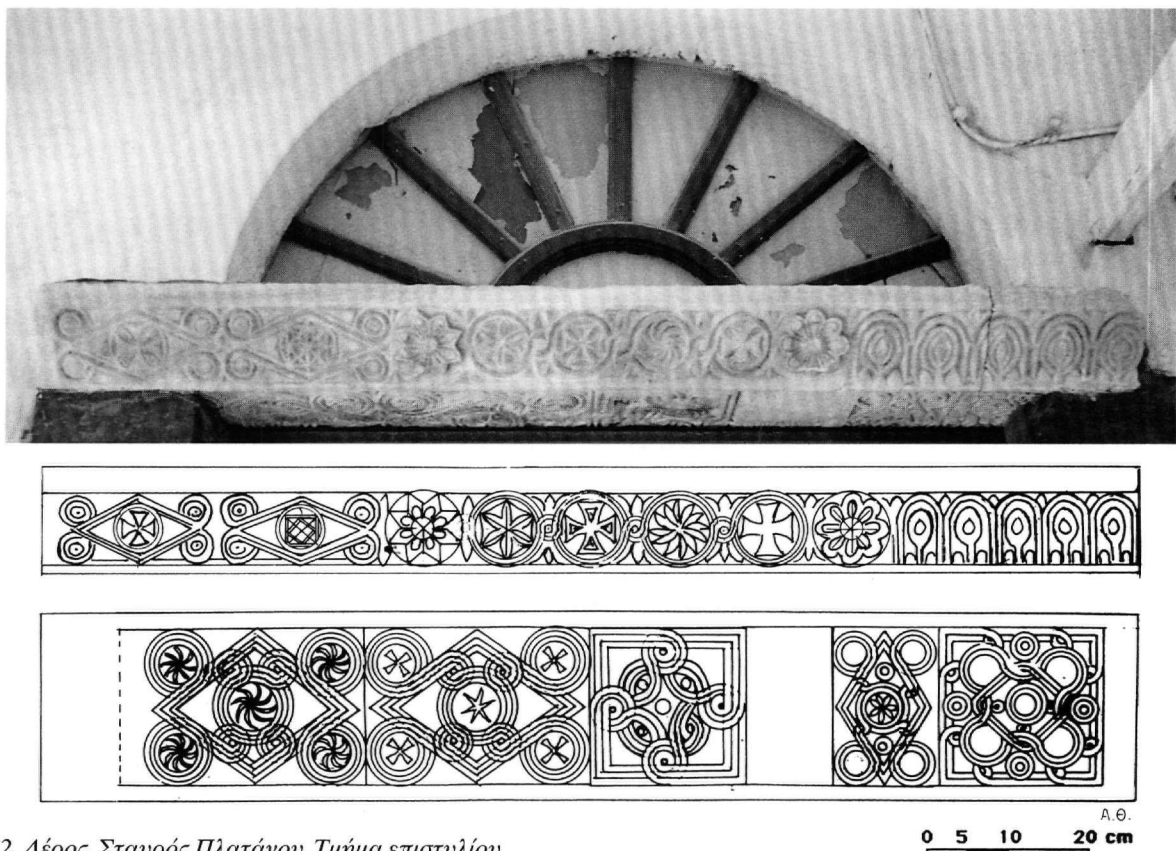
26. Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 48-49, πίν. 49-50.

27. Φωτ. Η. Κόλλια (ίσως αδημοσίευτο).

28. H. Buchwald, *Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades*, *JÖB* 45 (1995), εικ. 8 (10ος-11ος αι.).

29. Ό.π., εικ. 6, 7 (10ος-11ος αι.).

30. Η εκκλησία του Σταυρού, μονόχωρη σταυροθολιακή, βρίσκεται δίπλα στη Βιβλιοθήκη στον Πλάτανο. Το τμήμα του επιστυλίου προφανώς εντοιχίστηκε ως υπέρθυρο το 1854, όταν, σύμφωνα με τη χρονολογία, κτίστηκε η εκκλησία.

Εικ. 12. Λέρος. Στανρός Πλατάνου. Τμήμα επιστυλίου.

προηγούμενου επιστυλίου: αριστερά και δεξιά του ορθογώνιου διαχώρου για την εδραίωση του κιονοκράνου παρατίθεται το θέμα με τους διαδοχικούς συμπλεκόμενους ρόμβους και τους κύκλους στις γωνίες, με τη διαφορά ότι οι ρόμβοι του δεξιού τμήματος είναι σε κάθετη διάταξη με ασαφή περιγράμματα, αρκετά απλοποιημένοι. Προφανώς το απότμημα αυτό συνανήκει με το προηγούμενο (αριθ. 9). Η τεχνική χαρακτηρίζεται από τονισμένα περιγράμματα. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και μαλακό με γλυφές κρυσταλλικής υφής.

Το επιστύλιο των Αλίνδων σε δύο τμήματα με την επιμελημένη εργασία, το ευκρινές ανάγλυφο και τη σχετική ποικιλία των διακοσμητικών θεμάτων είναι αναμφίβολα το καλύτερο ποιοτικά από τα εξεταζόμενα. Η επισημάνση αυτή δεν θα πρέπει να συνδεθεί με χρονολογική δια-

φοροποίηση, αφού τόσο το χαμηλό ανάγλυφο όσο και τα διακοσμητικά βρίσκονται μέσα στα πλαίσια της τέχνης του 11ου αιώνα. Το μοτίβο του κομβοειδούς πλέγματος στο κάτω μέρος του επιστυλίου είναι εξαιρετικά σπάνιο. Το συναντάμε, αλλά απλοποιημένο, σε επιστύλιο άγνωστης προέλευσης στο Μουσείο της Σμύρνης³¹. Στην κάτω επιφάνεια το διακοσμητικό θέμα της πλατιάς ανακομβούμενης ταινίας, που διαγράφει ορθογώνιο με εγκλειστο ρόμβο, αποτέλεσε θέμα στα θωράκια ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια³², με μεγάλη διάδοση στη μεσοβυζαντινή εποχή³³. Από εκεί μεταφέρθηκε στη διακόσμηση επιστυλίων. Το ρομβοειδές μοτίβο των Αλίνδων, και μάλιστα με περικλειόμενους κύκλους στις τέσσερις γωνίες, εντοπίζεται σε επιστύλιο στην αγορά της Σμύρνης³⁴.

31. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 20), εικ. 25, αριθ. 33.

32. Δ. Πάλλας, Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβον, *BCH* 74 (1950), σ. 233-249.

33. A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age, II, (XIe-XIVe siècle)*, Παρίσι 1976, σ. 114. Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, *Ανάγλυ-*

φα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο, *ΔΧΑΕ* II' (1985-1986), σποραδικά.

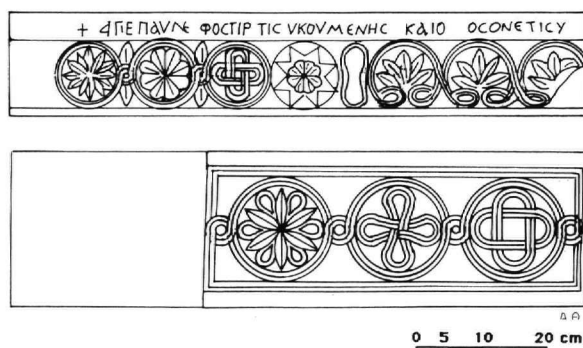
34. O. Feld, *Christliche Denkmäler aus Milet und seiner Umgebung, IstMitt* 25 (1975), πίν. 36.4 (στο εξής: Milet).

11. Τμήμα ενεπίγραφου επιστυλίου (Εικ. 13). Στον Άγιο Γεώργιο ή Φραγκοκκλησιά του κάστρου Παντελίου, στην κόγχη της πρόθεσης, είναι εντοιχισμένο ως ανώφλι τμήμα επιστυλίου³⁵, του οποίου τη συνέχεια αποτελεί το ανώφλι της δυτικής εισόδου της Παναγίας (βλ. παρακάτω, αριθ. 12). Μάρμαρο υπόλευκο. Σωζ. μήκ. 0,90, συνολ. ύψ. 0,16, πλ. 0,37 μ. Στο γείσο υπάρχει χαραγμένη κεφαλαιογράμματη επιγραφή (ύψ. γραμμ. 0,02 μ.), η οποία συνεχίζεται και στο υπόλοιπο τμήμα του επιστυλίου (αριθ. 12): +ΑΓΙΕ ΠΑΥΛΕ ΦΟCΤΙΡ ΤΙC ΥΚΟΥΜΕΝΗC ΚΑΙ ΟΟCΟΝΕΤΙCΥ

Πρόκειται για γωνιαίο τμήμα· πιθανότατα αποτελεί την αρχή του επιστυλίου. Η λοξότμητη όψη διακοσμείται με έξεργο κομβίο που φέρει κοιλόκυρτο οκτάφυλλο ρόδακα, αριστερά του οποίου τρεις σφηρικοί τροχοί, όπου εγγράφονται δωδεκάφυλλος και οκτάφυλλος ρόδακας αντιστοίχως και σταυρόσχημο πλέγμα (κλειδί του Σολομώντα), ενώ δεξιά παρατίθενται κυκλικά εφραπτόμενα πλαίσια από διμερή ταινία που περιβάλλουν ανθέμια. Η διακόσμηση της κάτω πλευράς συνίσταται σε σφηρικούς τροχούς όμοιους με τους ανάλογους της λοξότμητης όψης, με τη διαφορά ότι δεν υπάρχουν λογχοειδείς απολήξεις εκατέρωθεν των συνδετικών κόμβων.

12. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 14). Τοποθετήθηκε ως ανώφλι στη δυτική είσοδο της Παναγίας του Κάστρου, εκκλησίας κτισμένης λίγο πριν από το 1651³⁶, και αποτελεί το δεύτερο τμήμα του ενεπίγραφου επιστυλίου (βλ. αριθ. 11). Ίδιο υλικό. Σωζ. μήκ. 1,91, συνολ. ύψ. 0,18, πλ. 0,265 μ. Στο γείσο υπάρχει η συνέχεια της κεφαλαιογράμματης επιγραφής³⁷, με σποραδικές φθορές στην επιφάνεια: ΡΥCΕ ΜΕ ΠΑCΙC ΑΝΑΓΓΚΙC ΚΑΙ ΚΥΝΑΥΝΟΝ ΠΕΡΙCΤΑCΕΟC Κ[ΑΙ] CΥΝΦΟΡΑC ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΟΤΙ ΠΙCΤΙΝ ...ΝΗC Τ[Ο] ΟΝΟΜΑ CΟΥ ΥΠΟΜΝΙCΟΝ ΑΜ[ΗΝ].

Στη λοξότμητη όψη του επιστυλίου τρέχει μία σειρά από δώδεκα διαδοχικά κυκλικά πλαίσια, από τα οποία τα εννέα περικλείουν ανθέμια, όμοια αποδοσμένα με του αποτμήματος αριθ. 11, ενώ στα τρία τελευταία εγγράφεται εξάγωνο με αστεροειδή ρόδακα, ισοσκελής σταυρός και τετράγωνο με ισοσκελή σταυρό και σχήματα Χ στα διάκενα των κεραίων. Ανά τρία κυκλικά πλάι-

Εικ. 13. Λέρος. Άγιος Γεώργιος κάστρου Παντελίου. Τμήμα επιστυλίου.

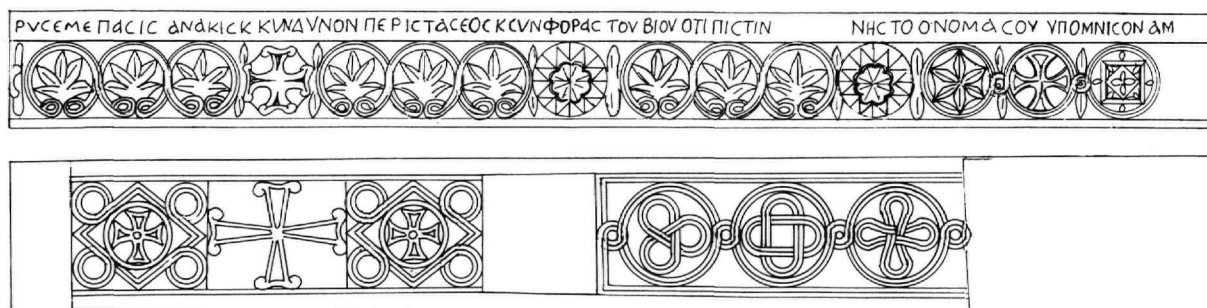
σια παρεμβάλλονται τρία συνολικά έξεργα κομβία, που σχηματίζουν ισοσκελή σταυρό με σταγόνες στις απολήξεις και τα δύο άλλα –σχεδόν κατεστραμμένα– οκτάφυλλους ρόδακες.

Με ανάγλυφο διάκοσμο καλύπτεται επίσης και η κάτω επιφάνεια του επιστυλίου. Αριστερά του τετράγωνου διαχώρου για την εδραίωση του κιονοκράνου του διαχωριστικού κιονίσκου του τέμπλου, λατινικός σταυρός πλαισιώνεται από δύο διάχωρα (μόνο το ένα πλήρως ορατό, το άλλο πακτωμένο). Το ορατό περικλείει το γνωστό θέμα του ρόμβου με τους κύκλους στις γωνίες. Το προς τα δεξιά μεγαλύτερο ορθογώνιο διάχωρο από διμερή ταινία περιλαμβάνει το θέμα των σφηρικών τροχών που επαναλαμβάνεται και στο προηγούμενο επιστύλιο (αριθ. 11).

35. Το είχε επισημάνει ο G. Gerola (*I monumenti medioevali delle tredici Sporadi*, II, *ASAtene* 2 (1916), σ. 65).

36. Θ. Θεοδώρου, Βιβλιοκρισία στο: Χ. Κουτελάκης, *Ιστορική και αρχαιολογική διερεύνηση του ναού Παναγία του Κάστρου Λέρου*, στο *συλλογικό τόμος Η Παναγία του Κάστρου*, Αθήνα 1989, *Ιωνίας Άκρον, τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Δ. Οικονομόπουλου*, Αθήνα 1993 (στο εξής: *Ιωνίας Άκρον*), σ. 189-190.

37. Την επιγραφή αναφέρει ο H. Gregoire, *Inscriptiones chrétiennes d'Asie Mineure*, Βρυξέλλες 1922, σ. 52, αριθ. 142bis, χωρίς να τη διαβάσει, αντιγράφοντας ένα τμήμα της από τον Μ. Γεδεών (*Εγγραφαι λίθοι καί κεράμια*, εν Κωνσταντινουπόλει 1892, κεφ. Μνημεία του Χριστιανισμού εν ταῖς Καλύδναις νήσοις, αναδημ. στα *Καλυμνιακά Χρονικά Β'* (1981), σ. 49).

Εικ. 14. Λέρος. Παναγία Κάστρον. Τμήμα επιστυλίου.

Το ανάγλυφο και στα δύο αποτμήματα επιστυλίου, που συνανήκουν, είναι χαμηλό, επιμελές, με μαλακή λάξευση, καθαρά και ασφαλή περιγράμματα. Η επεξεργασία της ανάγλυφης επιφάνειας είναι καλή, αλλά με εμφανείς αδυναμίες στη χάραξη, όπως παρατηρούμε αμέσως μετά το έξεργο κομβίο, όπου το λογχοειδές κόσμημα γίνεται χαλαρό, προφανώς από λανθασμένους υπολογισμούς.

Στη Νίσυρο, στην είσοδο του καθολικού της μονής της Παναγίας Σπηλιανής³⁸, έχουν ενσωματωθεί τμήματα μεσοβυζαντινού τέμπλου. Η κατάσταση διατήρησής τους είναι γενικά καλή, αν και είχαν δεχθεί αλλεπάλληλα αβεστοχρίσματα.

13α-δ. Δύο πεσίσκοι και αντίστοιχοι κιονίσκοι με συμφυή κιονόκρανα (Εικ. 15). Σώζονται δύο από τους αρχικά τέσσερις του τέμπλου (βλ. προτεινόμενη αναπαράσταση στην Εικ. 22). Μάρμαρο υπόλευκο. Ύψ. 1,07, πλ. 0,15 μ. Οι πεσίσκοι ήταν διακοσμημένοι κατά πάσα πιθανότητα στην κύρια μόνο όψη (η οπίσθια είναι πακτωμένη).

Κοσμούνται με σειρά επάλληλων τετράφυλλων ροδάκων με ωοειδή πέταλα σε χιαστί διάταξη, σχέδιο ίδιο με του πεσίσκου από τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στη Λέρο (Εικ. 7). Το ανώτερο σημείο κοσμείται με ορθογώνιο πλαίσιο, το οποίο περικλείει ανισοσκελή σταυρό με αγκιστροειδή άκρα. Από τη βάση του φύονται δύο αντωποί βλαστοί εν είδει ημιανθεμίων καλύπτοντας τα κάτω

διάχωρα μεταξύ των κεραιών, ενώ στα επάνω προβάλλουν δύο μικρά κισσόφυλλα (καρδιόσχημα φύλλα) με μικρό μίσχο. Το ανάγλυφο έχει εκτελεστεί σε επιπεδόγλυφη τεχνική, με αδρά κατεργασμένο βάθος για την προσθήκη έγχρωμης ένθετης ύλης (κηρομαστίχη), η οποία σήμερα λείπει.

Επάνω από τους πεσίσκους τοποθετήθηκαν οκταγωνικοί κιονίσκοι, των οποίων διακρίνονται μόνο οι τρεις πλευρές, με συμφυή τεκτονικά κιονόκρανα. Ίδιο υλικό. Σώζ. ύψ. κιονίσκου 0,57, ύψ. κιονοκράνου 0,18 μ.

Η μετάβαση από τον άβακα στον κύκλο έδρασης γίνεται με τη λοξή απότμηση των γωνιών του. Στις δύο από τις τέσσερις όψεις που είναι ορατές (οι υπόλοιπες πακτωμένες) η επιφάνεια έχει υποστεί μικρή εκβάθυνση. Φέρουν δίζωνη διακόσμηση, επάνω δύο αντωπά ημικύκλια με σπειροειδή άκρα και κάτω δύο αντιθετικές έλικες με κοινό στέλεχος. Οι δύο ορατές αποτμήσεις κοσμούνται με φοινικόφυλλα. Δυστυχώς, επειδή οι κιονίσκοι έχουν αποτμηθεί για να προσαρμοστούν στη σημερινή τους θέση, δεν δίνουν το αρχικό ύψος του τέμπλου. Υποθέτουμε ότι το ελεύθερο ύψος από το δάπεδο θα

38. Αναφορά στη μονή και στο μαρμάρινο τέμπλο: Ι. Βολανάκης, ΑΔ 36 (1981), Χρονικά, σ. 428. Το χρονολογεί στο 10ο-12ο αιώνα. Ο ίδιος, Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων της Νισύρου, Νισυριακά 12 (1993), σ. 324-329.

ήταν μεγαλύτερο από 2 μέτρα, όσο δηλαδή απαντά στην πλειονότητα των μεσοβυζαντινών τέντων.

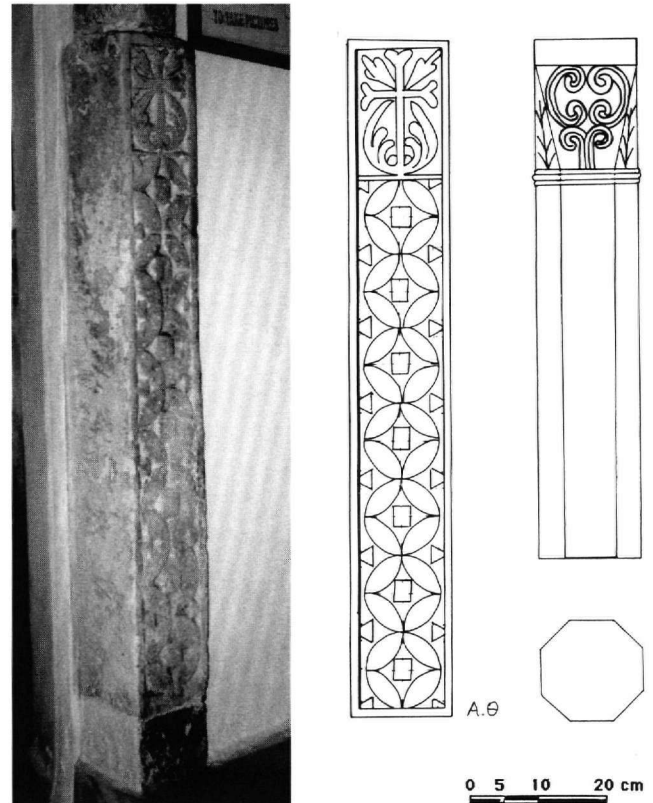
14. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 16-17). Μάρμαρο υπόλευκο. Σωζ. μήκ. 2,01, συνολ. ύψ. 0,20, πλ. 0,17 μ. Στη λοξότιμητη όψη του επιστυλίου κυριαρχούν τρία εξάρματα (κομβία) με σταυρόσχημο πλέγμα. Η υπόλοιπη διακόσμηση παρουσιάζει αρκετή ποικιλία. Συγκεκριμένα, από τα αριστερά προς τα δεξιά, διακρίνονται δύο διαδοχικοί συνεχόμενοι ρόμβοι από διμερή ταινία με αντωπά ημιανθέμια να καλύπτουν τα γωνιακά τρίγωνα. Η εσωτερική επιφάνεια του πιο ευδιάκριτου κοσμεύεται με σταυρόσχημο τετράφυλλο ρόδακα. Μετά το παρεμβλλόμενο κομβίο ακολουθεί το θέμα των τοξοστοιχιών («μικρασιατικό» θέμα). Σε αυτό το σημείο παρατηρείται μια κακοτεχνία, δηλαδή το κομβίο, λόγω κακού υπολογισμού του χώρου, καλύπτει σχεδόν κατά το ήμισυ το ανθέμιο που βρίσκεται κάτω από το τοξύλλιο. Ακολουθεί σειρά από τρία συμπλεκόμενα κυκλικά πλαίσια, κόσμημα που έχουμε συναντήσει και στα υπ' αριθ. 11 και 12. Τέλος, μετά το τρίτο κομβίο έπεται σειρά από τρία εφραπτόμενα εξάγωνα, στα οποία εγγράφονται εξάκτινοι ρόδακες.

Με ανάγλυφο διάκοσμο καλύπτεται και η κάτω επιφάνεια του επιστυλίου, του οποίου μόνο το τμήμα κάτω από τη σημερινή είσοδο προς το καθολικό είναι ορατό, ενώ το υπόλοιπο δεν φαίνεται, πακτωμένο όπως είναι στον τοίχο. Κοσμεύεται με το συχνά επαναλαμβανόμενο θέμα των σηρικιών τροχών που περιβάλλουν ποικιλία θεμάτων. Η τοιχοποιία αποκρύπτει το 1/3 περίπου των κυκλικών αυτών μοτίβων. Στο ορατό κάτω τμήμα του επιστυλίου δεν υπάρχουν ίχνη πάκτωσης των κιονίσκων, προφανώς η σημερινή τους θέση είναι τυχαία.

Τα διακοσμητικά θέματα διαδέχονται πυκνά το ένα το άλλο. Παρατηρούμε ότι τα έξεργα κομβία δεν εναλλάσσονται με την ίδια συχνότητα στο σωζόμενο μήκος του επιστυλίου. Η εναλλαγή των στοιχείων εντάσσεται στα πλαίσια της προσπάθειας του γλύπτη να χρησιμοποιήσει αρκετά θέματα, έτσι ώστε να μην επαναλαμβάνεται μονότονα το ίδιο μοτίβο.

15. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 18). Έχει εντοιχιστεί στο ανώφλι της εισόδου του διακονικού, στο ίδιο ύψος με το επιστύλιο αριθ. 14. Ίδιο υλικό. Σωζ. μήκ. 0,69, συνολ. ύψ. 0,185, πλ. 0,20 μ.

Στη λοξότιμητη όψη του επαναλαμβάνεται το «μικρασιατικό» θέμα, όμοιο με του προηγούμενου (αριθ. 14). Διακόπτεται από ένα έξεργο κομβίο, το οποίο κοσμεύεται με ισοσκελή σταυρό τύπου Μάλτας, ορίζοντας με τον τρόπο αυτό τον κεντρικό κάθετο άξονα που συμπίπτει στην κάτω επιφάνεια του επιστυλίου με το θέμα

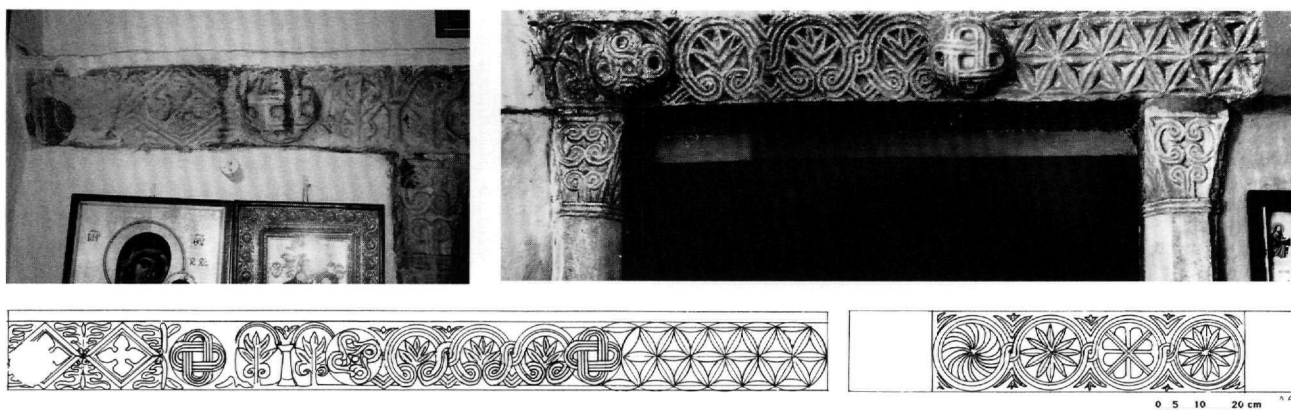

Εικ. 15. Νίσυρος. Παναγία Σπηλιανή. Πεσσίσκος με κιονίσκο τέμπλον.

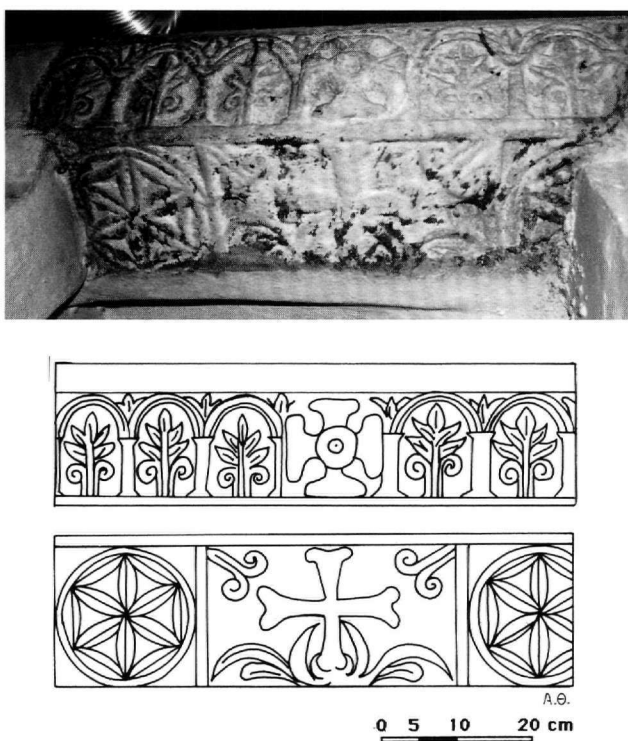
του φυλλοφόρου σταυρού με αγκυρωτά άκρα. Στην κάτω επιφάνεια του επιστυλίου, δεξιά και αριστερά του σταυρού, σώζεται από την ολική διακόσμηση μόνο ένα κυκλικό πλαίσιο με διμερή ταινία, στο οποίο εγγράφεται εξάγωνο που περιβάλλει εξάκτινο ρόδακα, σχέδιο παρόμοιο με του υπ' αριθ. 14 επιστυλίου.

Οι λίγο διαφορετικές διαστάσεις του δεν αποκλείουν την ένταξή του στην πρόθεση ή το διακονικό. Άλλωστε τα επιστύλια με αριθ. 14 και 15 φαίνονται σύγχρονα, δεδομένης της θεματολογικής και τεχνοτροπικής συγγένειας, παρά τη μικρή ανομοιομορφία που παρατηρείται στην εκτέλεση των φύλλων της άκανθας. Το τμήμα αυτό του επιστυλίου, εξαιρουμένου του ασβεστοχρίσματος, φαίνεται λίγο κακοποιημένο σε σχέση με το υπ' αριθ. 14. Το βάθος είναι αδρά λαξευμένο.

Όπως διαπιστώνεται από τις περιγραφές και εξετάζοντας συνολικά τα επιστύλια από τη Λέρο και τη Νίσυρο, τα διακοσμητικά θέματα είναι σχετικά περιορισμένα αριθμητικά. Τα έξεργα κομβία, οι σηρικοί τροχοί, το λε-

Εικ. 16-17. Νίσυρος. Παναγία Σπηλιανή. Τμήμα επιστυλίου.

Εικ. 18. Νίσυρος. Παναγία Σπηλιανή. Τμήμα επιστυλίου.

39. Ο όρος προτάθηκε από τον J. Strzygowski, *Das griechisch-kleinasiatische Ornament um 967 n. Chr.*, *WSr* 24 (1902), σ. 443-447. Βλ. σχετικά Α.Κ. Ορλάνδος, Το μαρμαρινόν τέμπλον του Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σ. 88-89, υποσημ. 1. Ο ίδιος, *ΑΒΜΕ Γ'* (1937), σ. 148. Ο όρος θα μπορούσε να θεωρηθεί συμβατικός, εφόσον το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι διαδεδομένο στην Ελλάδα και στα νησιά. Το θέμα απαντάται επίσης σε επιστύλια τέμπλων

γόμενο «μικρασιατικό» θέμα³⁹ συνυπάρχουν διαχρονικά σε ποικίλα υλικά και χαρακτηρίζουν ολόκληρο τον 11ο αιώνα. Συγκεκριμένα το «μικρασιατικό» θέμα, δηλαδή τα συνεχόμενα τοξύλλια που περικλείουν όρθια ακανθόμορφα ανθήματα στο μέτωπο του επιστυλίου, είναι θέμα κοινότατο στα τέμπλα του 10ου και του 11ου αιώνα, τόσο στην κυρίως Ελλάδα όσο και στη Μικρά Ασία και τα νησιά. Έχει επιπλέον διατυπωθεί η άποψη ότι το θέμα αυτό εγκαταλείπεται βαθμικώς κατά τη διάρκεια του 12ου και του 13ου αιώνα⁴⁰. Στην ίδια εποχή, δηλαδή στον 11ο αιώνα, και με παρόμοια μοτίβα με τα εξεταζόμενα, ανήκουν επιστύλια στο Μουσείο της Σμύρνης⁴¹, άγνωστης προέλευσης τα περισσότερα, προερχόμενα από περισυλλογές⁴² και από τη Μίλητο⁴³.

που έχουν κωνσταντινουπολίτικη επίδραση, βλ. Θ. Παζαράς, Το μαρμαρινόν τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, *ΔΧΑΕ ΠΗ'* (1995), σ. 28, εικ. 5. Ο Buchwald, ό.π. (υποσημ. 28), σποραδικά, υποστήριξε ότι οι περιοχές που απαντάται είναι μάλλον συγκεκριμένες, ενώ ο εντοπισμός του μακρύτερα, για παράδειγμα στο Κίεβο, οφείλεται, όπως πιστεύει, σε εισαγωγές επεξεργασμένου υλικού.

40. Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 17), κυρίως σ. 71. Buchwald, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 237.

41. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 20), εικ. 22 (τμήμα ενεπίγραφου επιστυλίου με τοξύλλια στη λοξότμητη επιφάνεια και σηρικούς τροχούς στην κάτω).

42. Πιθανόν κάποια από αυτά να προέρχονται από τις Σάρδεις και την Αφροδισιάδα, J.P. Sodini, Une iconostase byzantine à Xanthos, *Actes du colloque sur la Lycie antique, Bibliothèque de l'Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul*, XXVII, σ. 136, υποσημ. 2. Για την προέλευση βλ. επίσης U. Peschlow, Nachtrag zur byzantinischen Plastik aus Didyma, *IstMitt* 26 (1976), σ. 144 κ.ε.

43. Feld, *Milet*, πίν. 37.1 και 2, επιστύλιο: στο λοξότμητο τοξύλλια, στην κάτω επιφάνεια, σειρά από ρόδακες.

Τη χρονολόγηση δυσχεραίνει η ομοιογένεια του υλικού από το 10ο έως και το 12ο αιώνα. Ολόκληρες σειρές μοιάζουν μεταξύ τους σε γεωγραφικές αποστάσεις σχετικά απομακρυσμένες. Στις περιπτώσεις που εξετάζουμε, η εμμονή στη σχηματοποιημένη φόρμα, η διακοσμητική διάθεση, η πυκνή διάταξη των θεμάτων αποπνέουν μια αίσθηση συντηρητισμού. Στα υπό εξέταση ανάγλυφα, «διπλό» επίπεδο προσδίδουν τα έξεργα ημισφαιρικά κομβία που δημιουργούν φωτοσκιάσεις. Η μορφή τους πάντως παραμένει ευκρινής και επίπεδη. Σε όλα τα εξεταζόμενα παραδείγματα η μετάβαση από την επάνω επιφάνεια στην κατώτερη είναι λοξή, με εξαίρεση το επιτεδόγλυφο ανάγλυφο των πεσίσκων (αριθ. 13α-β). Κανένα από τα επιστύλια αυτά δεν είναι δίζωνο. Τα θέματα διατάσσονται αυστηρά σε πλαίσια. Όταν δεν συμβαίνει αυτό, όπως στο υπ' αριθ. 6 από τον Θεολόγο, η κάτω επιφάνεια με το αβαθές ανάγλυφο έχει όψη ημιτελούς. Στο ίδιο επιστύλιο τα απλά κυκλικά σχήματα με ρόδακες που κοσμούν την κάτω επιφάνεια έχουν παρόμοια σε επιστύλιο που προέρχεται από την εκκλησία των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Μεσσηνίας⁴⁴ και σε τμήμα επιστυλίου με ασύνδετα κυκλικά κοσμήματα με σταυρούς και άκανθα, που σήμερα βρίσκεται στον κήπο του ναού της Παναγίας στη Σέριφο⁴⁵.

Οι εναλλαγές ροδάκων διαφόρων σχημάτων που περιλαμβάνονται σε κυκλικά σχήματα, όπως στα επιστύλια από τη Λέρο (αριθ. 11 και 12) και τη Νίσυρο (αριθ. 14 και 15), συναντώνται σε δύο τεμάχια επιστυλίων από την Κω, το πρώτο εντοιχισμένο σήμερα σε ανώφλι στον Άγιο Δημήτριο στις Χαίχουτες Ασφενδιού και το δεύτερο προερχόμενο από περισυλλογή⁴⁶, όπως επίσης σε αρχιτεκτονικά γλυπτά του Αγίου Νικολάου στα Μύρα, του 1042⁴⁷. Στο ενεπίγραφο επιστύλιο της Λέρου (αριθ. 11 και 12), αν και τα κυκλικά σχέδια διαγράφονται σχεδόν τέλεια, παρατηρείται χαλαρότητα στην εκτέλεση του θέματος, αφού, όπως διαπιστώνεται, ο τεχνίτης,

από κακό υπολογισμό του χώρου, σφάλλει στην εκτέλεση του σχεδίου. Κατά τα άλλα όμως το επιστύλιο διακρίνεται για την επιμελημένη εργασία του που, μαζί με το επιστύλιο των Αλίνδων και το ανάλογης τεχνικής και χρονολόγησης κιονόκρανο από τη Νίσυρο (βλ. αριθ. 17), ξεχωρίζουν και κατατάσσονται ποιοτικά ανάμεσα στα καλά παραδείγματα χαμηλού αναγλύφου των νησιών και της Μικράς Ασίας, τα οποία όμως, στην πλειονότητά τους, δεν παύουν να είναι προϊόντα όχι πρώτης γραμμής, όπως για παράδειγμα τα αρχιτεκτονικά γλυπτά της εκκλησίας στο Dereagzi⁴⁸.

Τα θέματα των διακοσμητικών αναγλύφων συνίστανται, όπως είδαμε, σε μεμονωμένα γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα εγγεγραμμένα σε κύκλους και εντεταγμένα σε παρατακτικές ή γεωμετρικές διατάξεις. Επιπλέον, στα εξεταζόμενα επιστύλια δεν υπάρχουν απεικονίσεις ζώων ή πτηνών, ενώ και η ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων είναι σχετικά περιορισμένη. Οι διαπιστώσεις αυτές, σε συνδυασμό με την τεχνοτροπία, μαρτυρούν για το συντηρητικό χαρακτήρα της τέχνης των συγκεκριμένων αναγλύφων. Για τους λόγους αυτούς πιθανόν να έπονται χρονικά από παραδείγματα, όπως το επιστύλιο στην Αναία που έχει χρονολογηθεί στενότερα, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα⁴⁹, παρουσιάζοντας περισσότερα διακοσμητικά θέματα και μεγαλύτερο εκλεκτικισμό. Στα εξεταζόμενα η ποιότητα της εργασίας είναι γενικά μέτρια, η εντύπωση όμως αυτή συχνά αλλοιώνεται, λόγω της τοποθέτησής τους σε διάφορα άσχετα σημεία, ενώ στις περιπτώσεις των επιστυλίων του Θεολόγου (αριθ. 7) και της Σπηλιανής (αριθ. 14 και 15) τα αλληπάλληλα επιχρίσματα που έχουν δεχθεί αδικούν την εικόνα τους.

Ίσως αξίζει να σταθεί κανείς περισσότερο στα επιστύλια με παρόμοια τεχνοτροπία και εναλλαγή διακοσμητικών στοιχείων. Στα έργα του Νικήτα Μαρμαρά, γύρω στο 1075, στη μακρινή από τα Δωδεκάνησα Μάνη, αλ-

44. A. Orlandos, L'église byzantine des Saints Apôtres à Leondari, *REG* 34 (1921), σ. 173-174, εικ. 6c.

45. Αδημοσίευτο.

46. Μηλίτση, ό.π. (υποσημ. 7).

47. Peschlow, Myra, ό.π., πίν. 44.2 και 43.6.

48. J. Morganstern, Some New Middle Byzantine Sculpture from Lycia and its Relatives, *Gesta* XXV/1 (1986), σ. 25-29. Στη συστηματική κωδικοποίησή της για τα μεσοβυζαντινά γλυπτά της Μικράς Ασίας, στα οποία όμως θα έπρεπε να προσθέσει τα νησιωτικά, αφού αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα, η C. Barsanti (*Scultura anatolica di epoca mediobizantina, Milion, Studi e ricerche d'arte bizantina, Atti della*

giornata di studio, Ρώμη 1986, σ. 287, υποσημ. 49) αναφέρει και άλλα παραδείγματα γλυπτών, στα οποία διαπιστώνονται άμεσες σχέσεις με την Πρωτεύουσα, από τα οποία θα πρέπει ίσως να αφαιρεθεί το επιστύλιο των Μύρων. Η σύνδεση του ναού με αυτοκρατορική χορηγία το 1042 δεν σημαίνει ότι τα γλυπτά είναι αυτού του επιπέδου. Άλλωστε, το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στη Νέα Μονή της Χίου και στο γλυπτό της διάκοσμο (Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, σ. 168).

49. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, *Παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά γλυπτά από την Αναία. Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1988, σ. 360.

λά με συγγενική τεχνοτροπία και θέματα, ο μοναδικός έξεργος διάκοσμος είναι τα κομβία, ενώ η υπόλοιπη διακόσμηση απλώνεται σε χαμηλό ανάγλυφο, όπως στα εξεταζόμενα. Στα κομβία εναλλάσσονται επίσης σπειροειδή πλέγματα και σταυροειδείς ρόδακες με βαθιά λαξευμένους λακκίσκους⁵⁰ όπως στη Νίσυρο (αριθ. 14). Σε πολλά έργα του Νικήτα⁵¹ το κενό ανάμεσα στους σφαιρικούς τροχούς ή στα τοξύλλια καλύπτουν τρίφυλλα, όπως στη Νίσυρο (αριθ. 14 και 15). Σε ενεπίγραφο επιστύλιο από το Yali Bayat της περιοχής Savatra της Μικράς Ασίας⁵² το κενό ανάμεσα στα κυκλικά κοσμήματα, που περιέχουν αστεροειδές κόσμημα και ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε τετράγωνο με σχήματα Χ στα διάκενα των κεραιών, καλύπτει οξύληκτο φύλλο, διακοσμητικά που εντοπίζονται στις δύο άκρες του ενεπίγραφου επιστυλίου της Λέρου (αριθ. 11 και 12). Σε επιστύλιο της εκκλησίας της Παναγίας στη γειτονική με τα νησιά Έφεσο⁵³ τα κυκλικά με ανθέμια σχήματα ακολουθούνται από διπλά τοξύλλια σε βαθμιδωτή βάση με εύκαμπτη άκανθα, όπως ακριβώς στο επιστύλιο της Νισύρου (αριθ. 14). Στην Έφεσο επίσης, στις κάτω επιφάνειες επιστυλίων είναι κοινά τα κυκλικά σχήματα με ρόδακες σε χαμηλό λάξευμα χωρίς να καταλαμβάνουν όλο το μεσοκίονιο διάστημα⁵⁴, όπως στο επιστύλιο αριθ. 6 από το Λακκί. Οι παρατηρήσεις αυτές διατηρούν τη σημασία τους, εφόσον το θέμα των οξύληκτων φύλλων μέσα σε κομβούμενες ταινίες, όχι ιδιαίτερα συχνό στα γλυπτά της Μικράς Ασίας⁵⁵, το συναντάμε ακόμα στο επιστύλιο από την Αναία⁵⁶ και σε πλάκες από την Πέργαμο⁵⁷. Η στενή αναλογία με το συγκεκριμένο επιστύλιο επεκτείνεται και στον αριθμό των φύλλων άκανθας στο επιστύλιο του Θεολόγου (αριθ. 6): όπως και στην Αναία, ο αριθμός και το σχήμα των φύλ-

λων παραλλάσσει στα πλαίσια αποφυγής από τον τεχνίτη μιας μονότονης επανάληψης.

Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις μπορούμε πιθανώς να υποθέσουμε ότι, τόσο από πλευράς τεχνοτροπίας όσο και θεματολογίας, τα επιστύλια του Θεολόγου (αριθ. 6), του κάστρου Παντελίου (αριθ. 11 και 12) και της Σπηλιανής (αριθ. 14 και 15) συνδέονται περισσότερο με τα επιστύλια της Εφέσου και κατά δεύτερο λόγο των Μύρων. Αν και είναι παρακινδυνευμένη η προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης με βάση τα παραπάνω κριτήρια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι προηγείται το επιστύλιο της Αναίας, έπονται της Εφέσου και της Λέρου (αριθ. 11 και 12), ενώ ακολουθεί το τέμπλο της Νισύρου (αριθ. 13, 14 και 15). Επιπλέον, το επιστύλιο του Θεολόγου (αριθ. 6), που όπως διαπιστώσαμε εκτελέστηκε επιτόπου, με την ατελέστερη εκτέλεση του άκαμπτου ακανθοειδούς κάτω από τα τοξύλλια και την εν γένει χονδροειδή εμφάνισή του, ίσως προηγείται χρονικά των υπολοίπων στη Λέρο και τη Νίσυρο. Οι επιφυλάξεις μας οφείλονται στο γεγονός ότι τέτοιου είδους χρονολογικοί προσδιορισμοί είναι βάσιμοι, όταν περιορίζονται στο έργο του ίδιου τεχνίτη, όπως έχει υποτεθεί για τα έργα του Νικήτα στη Μάνη⁵⁸. Διαφορετικά, ίσως να οφείλονται απλώς σε αδεξιότητα για παράδειγμα, το χρονολογημένο με επιγραφή στο 967 επιστύλιο της Μαγνησίας⁵⁹ έχει περισσότερο έξεργο και εύκαμπτο ακανθοειδές από το –έστω και ημίεργο– επιστύλιο των Συννάδων (Sohut Kasaba) του 1063/64⁶⁰. Στο επιστύλιο του Θεολόγου (αριθ. 6) φαίνεται ότι το ακανθοειδές ανθέμιο με το τοξύλλιο επαναλαμβάνεται σε όλη την έκταση του επιστυλίου, διακοπτόμενο κατά διαστήματα από έξεργα κομβία. Η επανάληψη του ίδιου διακοσμητικού θέματος δεν είναι σπάνιο φαινόμενο⁶¹, όπως για παράδειγμα

50. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, πίν. Ια: Άγιος Θεόδωρος Μπάμπαρα, Δ. ελκυστήρας. Ο ίδιος, Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήρι του, ΔΧΑΕ Η' (1975-1976), πίν. 8α: Άγιος Φίλιππος της Κουνιώτικης Πούλας. 51. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, στον Άγιο Θεόδωρο Μπάμπαρα, πίν. IVα-γ, Vα-β, στους Αγίους Θεοδώρους Καφιόνας, πίν. XIIα-β, XIIIα, και στον Άγιο Γεώργιο στο Μπρίκι, πίν. IXβ. Ο ίδιος, Άγνωστα γλυπτά της Μάνης, ό.π. (υποσημ. 50), πίν. 10α (Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Γαρδενίτσας) 13β-γ (Άγιος Ιωάννης Κούνου, Άγιοι Θεόδωροι Καφιόνας).

52. W. Calder - J.M.R. Cormack, Monuments from Lycaonia. The Pisido - Phrygian Borderland, Aphrodisias, MAMA VIII, 1962, σ. 46, αριθ. 258, πίν. 11. J.M. R. Cormack, The Temple as the Cathedral, 75-88 *Aphrodisias Papers. Recent Work on Architecture and Sculpture*, Ann Arbor MI, 1990, εικ. 7α.

53. Sodini, ό.π. (υποσημ. 42), πίν. XXXVIIIa. *Forschungen in Ephesos, IV, 1: Die Marienkirche in Ephesos*, Βιέννη 1932, σ. 67, εικ. 82 (στο εξή: *Ephesos*).

54. *Ephesos*, σ. 66-67, εικ. 80. Sodini, ό.π. (υποσημ. 42), πίν. 38a. Buchwald, ό.π. (υποσημ. 28), εικ. 10.

55. Πούλου-Παπαδημητρίου, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 350.

56. Ό.π., εικ. 23, 24.

57. Barsanti, ό.π. (υποσημ. 48), πίν. IX.1.

58. Δρανδάκης, Νικήτας Μαρμαράς, σ. 34.

59. Strzygowski, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 444, πίν. V.1 και 2.

60. W.H. Buckler - W.M. Calder - W.K.C. Guthrie, Monuments and Documents from Eastern Asia and Western Galatia, MAMA IV, 1933, σ. 32, πίν. 27, αριθ. 95.

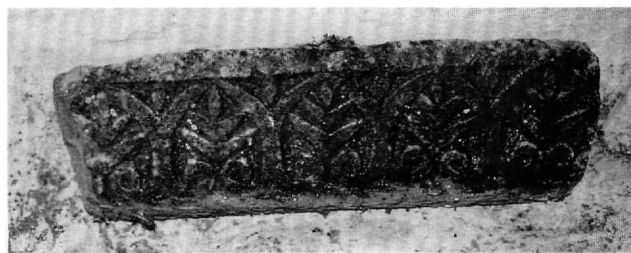
61. Buchwald, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 248.

παρατηρείται σε επιστύλια από τις Σάρδεις, τα παλαιότερα από τα οποία χρονολογήθηκαν στον 9ο αιώνα⁶². Η πυκνή διάταξη του κοσμήματος στο τέμπλο της Νισύρου (αριθ. 14 και 15), ιδιαίτερα των ανθεμίων που εγγράφονται σε συγκομβούμενους κύκλους από τριμερή ταινία, και ο φόβος του κενού (*horror vacui*) στην οργάνωση των θεμάτων πιθανόν να υποδηλώνουν αντίληψη που προσεγγίζει τα τέλη του 11ου αιώνα. Η αντίληψη αυτή γίνεται εντονότερη το 12ο αιώνα σε γλυπτά, όπως στο ενεπίγραφο επιστύλιο από το κάστρο της Ναυπάκτου⁶³, στον κοσμήτη από την εκκλησία στο Ενεζ της Ανατολικής Θράκης⁶⁴ ή σε κομμάτια επιστυλίου, σήμερα στο Μουσείο του Αγίου Νικολάου στο Bari⁶⁵.

16. Θραύσμα κοσμήτη (Εικ. 19). Περισυνελέγη στον περιβολό της εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου στη θέση Σταυροί Νισύρου⁶⁶. Μάρμαρο γκρίζο. Σωζ. μήκ. 0,50, συνολ. ύψ. 0,155 μ.

Το αρχιτεκτονικό μέλος κοσμεύεται με ελαφρό ανάγλυφο στη λοξή επιφάνεια, που αποτελεί μια συνοπτική παραλλαγή του θέματος του τοξυλλίου και του όρθιου ακανθόσχημου ανθεμίου, αποδοσμένο με την επιτεδόγλυφη τεχνική. Η εκτέλεση είναι πολύ σχηματοποιημένη και ξηρή. Δεν είναι σαφές αν προέρχεται από τέμπλο, επίστεψη θωρακίου ή τοίχο.

Η άτεχνη, εν πολλοίς χονδροειδής, εκτέλεση δεν είναι πάντα χρονολογικό κριτήριο. Συναντάμε μάλιστα πολλές φορές διαφορές στην εκτέλεση κάποιων αναγλύφων στο ίδιο μνημείο, όπως στον Άγιο Νικόλαο Μύρων⁶⁷. Η συνοπτική αυτή παραλλαγή του θέματος του

Εικ. 19. Νίσυρος. Εισόδια Θεοτόκου. Κοσμήτης.

λωτού και του ακανθόσχημου ανθεμίου επιβιώνει και αργότερα σε παραδείγματα αρχιτεκτονικών γλυπτών από το ναό της Παναγίας στον Όσιο Λουκά, τη Μητρόπολη Καλαμπάκας και τη βόρεια εκκλησία της μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη⁶⁸, όλα του 12ου αιώνα. Ωστόσο, η επιτεδόγλυφη αυτή διακόσμηση με το συνοπτικό συνεχές τοξύλλιο πρέπει να είναι παλαιότερη και έχει μεγάλη αντιστοιχία με κοσμήτη από τη βασιλική του Αγίου Κοδράτου στην Κόρινθο, που χρονολογήθηκε στον 9ο-10ο αιώνα⁶⁹.

17. Κιονόκρανο αμφικιονίσκου (Εικ. 20). Σε μικρή απόσταση από την εκκλησία των Εισοδίων (βλ. παραπάνω), «σφηνωμένο» στη φωτιστική θυρίδα της ανώδυμης ερειπωμένου ναού⁷⁰, εντοπίστηκε κιονόκρανο κορινθιάζον, κατά πάσα πιθανότητα συμφυές με διαχωριστικό κιονίσκο τέμπλου. Μάρμαρο λευκό. Ύψ. 0, 246, διαστ. άβακα 0,335×0,17 μ.

Διακρίνονται δύο από τα τέσσερα φύλλα άκανθας με

62. Ό.π., σ. 262, εικ. 19-24.

63. Π. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, σ. 398. Β. Παπαδοπούλου, Βυζαντινά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη στην Αρχαιολογική Συλλογή της Ναυπάκτου, *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου Εταιρείας Νεοελληνικών Μελετών, Ναύπακτος 1992, Νεοελληνικά ΣΤ'* (1992-1993), σ. 183, πίν. 4. Η επιγραφή αναφέρει το μητροπολίτη Λέοντα που ταυτίζεται με αυτόν που αναφέρεται σε έγγραφο συνόδου το 1172.

64. R. Ousterhout, *The Byzantine Church at Enez: Problems in 12th c. Architecture*, *JÖB* 35 (1985), σ. 279, εικ. 28.

65. M. Salvatore - N. Lavrenmicocca, *Sculpture altomedievale e bizantina nel Museo di S. Nicola di Bari. Note sulla topografia di Bari bizantina*, *RLAS* 4 III (1980), σ. 119-122, εικ. 38-42.

66. Αναφορά στον κοσμήτη, I. Βολανάκης, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά σ. 471. Τον χρονολογεί στο 12ο-13ο αιώνα.

67. U. Peschlow, *Materialien zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter*, *IstMitt* 40 (1990), πίν. 43.4, 44.2 και 3. Δεν είναι πάντοτε σαφές αν οι ανισότητες στην εκτέλεση είναι σύγχρονες και οφείλονται σε διαφορετικό συνεργείο ή όχι.

68. Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 17), εικ. 177, 178, 179.

69. Ευστ. Στίκας, Ανασκαφή κοιμητηριακής βασιλικής Παλαιάς Κορίνθου, *ΠΑΕ* 1962, πίν. 53δ. Για τη χρονολόγηση του κοσμήτη βλ. C. Vanderheyde, *La sculpture architecturale byzantine des églises fouillées à Corinthe: un témoignage en faveur d'une occupation continue du VIIe au XIIe siècle? Διεθνές Συνέδριο. Η βυζαντινή γλυπτική, 7ος-12ος αιώνας, Αθήνα, Σεπτ. 2000* (υπό έκδοση).

70. Και οι δύο εκκλησίες, τα Εισόδια και η ανώνυμη, βρίσκονται στη θέση Σταυροί, περιοχή με σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα από την παλαιοχριστιανική περίοδο. Αναφορά στο I. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου, *Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κκ. Σπυρίδωνα επί τη συμπληρώσει τριακοντα έτων αρχιερατείας*, Αθήνα 1988, σ. 325. Ο ίδιος, Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων της Νισύρου, *Νισυριακά* 12 (1993), σ. 57-58. Ο ίδιος, Συμβολή στην έρευνα των χριστιανικών μνημείων Νισύρου, *Νισυριακά* 9 (1984), σ. 11. Ο ίδιος, *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, σ. 429-430. Σε μικρή απόσταση υψώνεται η εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης, εγγεγραμμένος σταυροειδής, απλός τετράστυλος με τρούλο, ένας από τους σημαντικότερους μεσοβυζαντινούς ναούς των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου.

Εικ. 20. Νίσυρος. Ανώνυμος ναός. Κιονόκρανο αμφικιονίσκον.

οξύληκτες γλωσσίδες των λοβών, των οποίων τα άκρα ενώνονται σχηματίζοντας ρομβοειδή σχήματα. Ελαφρά ανακαμπτόμενο είναι το άκρο του μεσαίου λοβού κάτω από τη γωνία του άβακα. Οπές τρυπανιού είναι εμφανείς στις γλωσσίδες του κατώτερου λοβού. Ο άβακας είναι διαμορφωμένος με πλατιά επίπεδη ταινία. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό.

Το φύλλο της άκανθας είναι εύχυμο, εύκαμπτο και, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση του «οφθαλμού» στη βάση του βλαστού, θυμίζει τα καλύτερα παραδείγματα από την περιοχή της Μικράς Ασίας, όπως στην εκκλησία του

Dereagzi, του 10ου-11ου αιώνα⁷¹. Αποτελεί απλουστευμένη παραλλαγή του κορινθιάζοντος τύπου. Ο συνολτικός όμως και «αποδομημένος»⁷² κορινθιάζων τύπος, μαζί με μια ξηρότητα στην απόδοση του ογκώδους κεντρικού βλαστού, οδηγεί προς τον ώριμο 11ο αιώνα. Η τεχνοτροπική –και όχι κατ' ανάγκη θεματική συγγένεια– εκτείνεται σε κιονόκρανα που έχουν χρονολογηθεί κυρίως στο δεύτερο μισό του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα από τη Μεγάλη Παναγία, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, και τον Άγιο Δονάτο στο Murano⁷³. Ο ανώνυμος αυτός ναός, μαζί με τις εκκλησίες των Εισοδίων και της Φανερωμένης στους Σταυρούς Νισύρου, θέση πλούσια σε αρχαιολογικά λείψανα από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, επιβεβαιώνει ότι και στη μεσοβυζαντινή περίοδο συνεχίζεται η οικοδομική δραστηριότητα στην ίδια περιοχή.

18. Τμήμα ψευδοσαρκοφάγου (;) ή φράγματος παραθύρου⁷⁴ (Εικ. 21). Άγνωστης προέλευσης, σήμερα φυλάσσεται στην αποθήκη της Αρχαιολογικής Συλλογής Νισύρου. Μάρμαρο γκριζωπό. Σωζ. πλ. 0,52, σωζ. ύψ. 0,39, πάχ. 0,09 μ.

Η κύρια όψη διακοσμείται με συμπλεκόμενα με κόμβους ορθογώνια διάχωρα από τριμερή ταινία, από την οποία φύονται δύο κυπαρίσσια. Πλατιά επίπεδη ταινία περιτρέχει το θέμα ως πλαίσιο. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και η σύνθεση αρκετά αφαιρετική.

Η διαίρεση σε διάχωρα⁷⁵ με ανακομβούμενη διμερή ή τριμερή ταινία δεν είναι πολύ συνηθισμένο θέμα στις σαρκοφάγους⁷⁶, σε αντίθεση με τα θωράκια⁷⁷, επιστύλια και θυρώματα⁷⁸ κατά τον 11ο και το 12ο αιώνα. Η απεικόνιση κάτω από τόξα⁷⁹ σχηματοποιημένων δένδρων με κορυφές ελαφρά κεκλιμένες⁸⁰ είναι συνηθέστατο στοιχείο διακόσμησης σαρκοφάγων.

71. Morganstern, ό.π. (υποσημ. 48), εικ. 6, 7.

72. Για την «αποδόμηση» του κορινθιάζοντος τύπου βλ. H. Buchwald, *Eleventh Century Corinthian-Palmette Capitals in the Region of Aquileia*, *AntB* XLVIII, 1 (1966), σ. 141-156. Για ενδεικτικά παραδείγματα μετάπλασης του κορινθιακού κιονοκράνου από το 10ο έως το 12ο αιώνα, βλ. P. Pensabene, *Capitelli bizantini e bizantinegianti della cripta del duomo di Trani, Bizanzio e l'Occidente. Arte, archeologia, storia. Studi in onore di Fernanda de Maffei*, Ρώμη 1996, 375-403.

73. Dennert, ό.π. (υποσημ. 25), αριθ. 29, πίν. 7 (Αγίου Δονάτου), αριθ. 182, πίν. 33 (Βυζαντινού Μουσείου, BM 308).

74. Είναι πιθανό να είναι διαχωριστικό παραθύρου, όπως υποθέτουν για μια μαρμάρινη πλάκα από τον Όσιο Λουκά, η οποία χωρίζεται σε ανάλογα ορθογώνια διάχωρα που περικλείουν διάφορα διακοσμητικά θέματα, ανάμεσά τους και κυπαρίσσια. A. Grabar, *Les reliefs des chancels des Tribunes de Saint-Marc et leurs modèles byzantins*, *ArtVen* XXIX (1975), εικ. 14.

75. Ό.π.

76. Βλ. για παράδειγμα O. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophag*, *RQ* 65 (1970), πίν. 9a, σαρκοφάγος στην Αγία Σοφία Κιέβου. Επίσης βλ. τμήμα από θωράκιο ή σαρκοφάγο εντοιχισμένο στο νεότερο πρόπυλο του Αγίου Γεωργίου στο Αμανιού στο Πυλί της Κω, Μηλίτση, ό.π. (υποσημ. 7).

77. Π.χ. τα θωράκια του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 73) και του Αγίου Νικολάου Μεσαριάς Άνδρου (Ο ίδιος, *Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου*, *ABMEH* (1955-1956), σ. 57, εικ. 36).

78. Σκλάβου-Μανροειδή, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 150-151, εικ. 204-207.

79. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 103· βλ. τη ψευδοσαρκοφάγο των κτητόρων του 11ου αιώνα στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου, ό.π., αριθ. 19, πίν. 15α.

80. Ό.π., εικ. 4, 5, σαρκοφάγος του Yaroslav στην Αγία Σοφία Κιέβου.

Εικ. 21. Νίσυρος. Αρχαιολογική Συλλογή. Τμήμα ψευδοσαρκοφάγου (:).

Η σύγκριση των εξεταζόμενων γλυπτών με τα υπόλοιπα που σώζονται στη Ρόδο και την Κω είναι ενδεικτική ως προς την κοινή θεματολογία και τεχνοτροπία. Τα γλυπτά της Κω, από τα οποία ξεχωρίζουν της μονής Άλσους⁸¹, είναι σαφώς ανώτερης ποιότητας από της Λέρου και της Νισύρου, το ανάγλυφο περισσότερο έξεργο, μεγαλύτερης ευκρίνειας, η εργασία πιο επιμελημένη και η θεματογραφία πλουσιότερη. Στη Ρόδο κάποια επιστύλια⁸², με παραλλαγές του «μικρασιατικού»

θέματος που ποιοτικά ποικίλλουν, είναι συγκρίσιμα με τα εξεταζόμενα, αλλά όχι σε μεγαλύτερο βαθμό από αντίστοιχα που έχουν επισημανθεί στη Μικρά Ασία.

Στην Πάτμο, τα σωζόμενα μεσοβυζαντινά αρχιτεκτονικά ανάγλυφα περιορίζονται, από όσο ξέρουμε, σε ελάχιστα κομμάτια στο καθολικό και στην τράπεζα της μονής Αγίου Ιωάννου. Στη μονή διατηρείται τμήμα από κοσμήτη τέμπλου (μήκ. 0,43, ύψ. 0,10, πάχ. 0,16 μ.) με ανθεμοειδή φύλλα άκανθας σε λοξό κυμάτιο. Στο δεξιό άκρο υπάρχει προεξοχή για την προσαρμογή σε τόρμο. Τμήμα κοσμήτη με ανάλογη διακόσμηση έχει εναποτεθεί στην τράπεζα. Επάνω από την Ωραία Πύλη σώζεται ογκώδες τμήμα μεσοβυζαντινού θυρώματος με κυμάτια και έξεργο ισοσκελή σταυρό κατά τον άξονα⁸³. Στην τράπεζα βρίσκεται ένα θωράκιο που διακοσμείται με φυλλοφόρο σταυρό και ένας οκταγωνικής διατομής κιονίσκος τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο με σταυρό, στις κεραίες του οποίου έχει γίνει χρήση τρυπανιού, όπως και σε θωράκιο που έχει προσαρμοστεί στο νεότερο προσκυνητάρι της κεντρικής αυλής. Το πιθανότερο είναι τα γλυπτά αυτά να ανήκουν στους χρόνους μετά το 1089⁸⁴, όπως άλλωστε και οι ψευδοσαρκοφάγοι του οσίου Χριστοδούλου και του πρωτοσπαθάριου⁸⁵.

Η προέλευση του μαρμάρου είναι δυσεπίλυτο πρόβλημα. Στη Νίσυρο είναι γνωστό ότι δεν εξορύσσεται μάρμαρο, συνεπώς το υλικό έχει εισαχθεί είτε από τη γειτονική Κω είτε από τη Μικρά Ασία⁸⁶. Αντίθετα, στη Λέρο υπάρχει μάρμαρο, όπως αναφέρεται σε μαρτυρία των αρχών του 15ου αιώνα⁸⁷, γεγονός επιβεβαιωμένο σήμε-

81. Σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, Grabar, ό.π. (υποσημ. 33), σ. 49, πίν. VIIIc.

82. Π.χ. τα επιστύλια με αριθ. ευρ. 56 (Ορλάνδος, *ABME* ΣΤ' (1948), εικ. 166, επάνω δεξιά), 59 (αδημοσ.), 103 (αδημοσ.), 108 (ό.π., εικ. 166), 135 (ό.π., εικ. 167), 175 (ό.π., εικ. 167), 245 (αδημοσ.), όλα από περισυλλογές, άγνωστης προέλευσης. Ο Η. Κόλλιας υποθέτει ότι τα περισσότερα ήταν συλλήματα σε κτίρια της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, από όπου καθαιρέθηκαν επί ιταλοκρατίας.

83. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 27.

84. Δεν αποκλείεται βέβαια κάποια από τα γλυπτά αυτά να χρονολογούνται την εποχή που ο όσιος οικοδομεί το καθολικό. Όμοια χρήση τρυπανιού βρίσκουμε και σε τμήματα γλυπτών από την αρχική διακόσμηση της μονής Χριστού του Παντεπόπτου στην Κωνσταντινούπολη, βλ. R. Ousterhout, Some Notes on the Construction of Christos ho Pantepoptes (Eski Imaret Camii) in Istanbul, *ΔΧΑΕ* ΙΣΤ' (1991-1992), εικ. 3. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα κτίσματα που συνδέονται με τον όσιο (τόσο η μονή Καστριανών στο Πυλί της Κω όσο και το καθολικό της μονής Πάτμου) είναι κτίσματα βαριά, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις καλλιτεχνικής εμφάνισης, «σπαρτιατι-

κής» νοοτροπίας, με το χαρακτήρα του επείγοντος για τη στέγαση της μικρής τότε μοναστικής κοινότητας, προτιμούμε να τα τοποθετήσουμε χρονικά στη μετά το 1093 εποχή. Τότε, με το τέλος των πειρατικών επιδρομών και την επιστροφή των μοναχών από την Εύβοια, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ενασχόληση με τη διακόσμηση της μονής.

85. Περισσότερα για τις συγκεκριμένες ψευδοσαρκοφάγους, Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 79), σ. 51-52.

86. Οι αναλύσεις από δειγματοληψίες έχουν δείξει ότι είναι δύσκολη η διάκριση ανάμεσα στα περισσότερα νησιωτικά και μικρασιατικά μάρμαρα. Περί των ειδών μαρμάρου από μικρασιατικά λατομεία, βλ. A. Peschlow-Bindokat, Steinbrüche von Milet und Herakleia am Latmos, *Jdl* 96 (1981), σ. 157-214. K. Germann, Lagerstätten-eigenschaften und herkunftstypische Merkmalsmuster von Marmoren am Südwestrand des Menderes-Massivs (Südwestanatolien), *Jdl*, ό.π., σ. 214-235.

87. Όπως αναφέρει ο περιηγητής ιερωμένος Cr. Buondelmonti, βλ. E. Legrand, *Description des îles de l'archipel par Christophe Buondelmonti*, Παρίσι 1897, σ. 222-223.

ρα σε δύο τρία σημεία του νησιού, καθώς και στο παρακείμενο νησάκι Λεβιθώ. Καλύτερης ποιότητας θεωρείται το μάρμαρο του Παρθενίου. Δεν αποκλείεται λοιπόν κάποια από τα εξεταζόμενα γλυπτά να λαξεύθηκαν σε ντόπια πρώτη ύλη, η πιθανότητα όμως αυτή δεν έχει ακόμα επιβεβαιωθεί από την εργαστηριακή έρευνα. Επιπλέον, ενώ όσον αφορά το επιστύλιο από τον Θεολόγο (αριθ. 6), λόγω της πρόσφατης επανατοποθέτησής του, φάνηκε καθαρά ότι πρόκειται για επεξεργασία παλαιότερου μαρμαρίνου τμήματος, για τα υπόλοιπα, εντοχισμένα καθώς είναι, δεν είναι δυνατή η εξαγωγή ακριβέστερων συμπερασμάτων. Υποθέτουμε πάντως ότι στην πλειονότητά τους θα είναι ξαναχρησιμοποιημένα κομμάτια.

Το θέμα των εργαστηρίων γλυπτικής, που συνδέεται άμεσα με την παραγωγή μαρμάρου, έχει απασχολήσει τους ερευνητές, χωρίς όμως ικανοποιητικά αποτελέσματα. Μέσα από την αλληλογραφία του επισκόπου Συννάδων το 10ο αιώνα⁸⁸ πληροφορούμαστε για την ύπαρξη συντεχνιών και εργαστηρίων μαρμαράδων στην περιοχή αυτή. Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι υπήρχαν περιφερόμενες ομάδες⁸⁹, οι οποίες μετέφεραν πιθανώς και την πρώτη ύλη μαζί τους. Πρόκειται προφανώς για εργαστήρια μεγάλης παραγωγής και ευρείας προώθησης, πράγμα που προϋποθέτει καλά οργανωμένο εμπορικό δίκτυο και περιόδους ειρήνης, απαραίτητης για την ασφαλή ναυσιπλοΐα και τη διακίνηση των αγαθών. Πα τα Δωδεκάνησα αυτή η περίοδος ειρήνης εντοπίζεται στο διάστημα από το 961, με την ανακατάληψη της Κρήτης, έως τις αρχές του 12ου αιώνα, με εξαίρεση την περίοδο στα τέλη του 11ου αιώνα, όταν ο εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς, που κυριαρχεί στα δυτικά παράλια της Κρήτης, εξαπολύει επιδρομές στα Δωδεκάνησα⁹⁰. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η παραγωγή αρχιτεκτονικών

γλυπτών στη Μικρά Ασία διακόπτεται μετά το 1071⁹¹, αφού η ήττα στο Μαντζικέρτ σήμανε, ανάμεσα σε πολλά άλλα, το τέλος της δραστηριότητας των μαρμαράδων εκεί. Στα νησιά βέβαια δεν ισχύει κάτι τέτοιο, αντίθετα μάλιστα το πιθανότερο είναι το προσφυγικό κύμα να ανανέωσε την καλλιτεχνική δραστηριότητα⁹², ανοίγοντας νέους ορίζοντες εργασίας στους τεχνίτες που αναζήτησαν εκεί το πλησιέστερο καταφύγιο. Η επόμενη περιόδος ακμής της Μικράς Ασίας, που συμπίπτει με την εποχή των Λασκαριδών⁹³, δεν φαίνεται να έδωσε νέα ώθηση στην τέχνη της μαρμαρικής.

Τα ζητήματα ακριβέστερης χρονολόγησης των υπό εξέταση γλυπτών, που χαρακτηρίζονται από τη συνήθη θεματολογία και την ατελή εκτέλεση, πιθανώς θα μπορούσαν να διευκρινιστούν από το συνδυασμό των ιστορικών στοιχείων που διαθέτουμε για τα δύο νησιά κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Είναι αλήθεια όμως ότι τα στοιχεία αυτά είναι πολύ περιορισμένα. Λιγότερα για τη Νίσυρο, σχετικά περισσότερα για τη Λέρο, που βρέθηκε στη σφαίρα των δραστηριοτήτων του οσίου Χριστοδούλου και αργότερα της μονής της Πάτμου, έτσι ώστε να διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες για το νησί και τους κατοίκους του από τα τέλη του 11ου αιώνα και μετά, μέσα από τα έγγραφα των αρχείων της μονής. Στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αιώνα οι δημογραφικές αλλαγές σε μερικά νησιά, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η Νίσυρος, συνετέλεσαν στη δημιουργία νέων επισκοπών⁹⁴. Η αύξηση αυτή του πληθυσμού της Νισύρου πρέπει να ήταν φαινόμενο σχετικό ή χρονικά περιορισμένο, αφού στα μέσα του 12ου αιώνα ο άραβας γεωγράφος-περιηγητής Edrisi χαρακτηρίζει τη Νίσυρο απλά κατοικημένη, σε σχέση με άλλα νησιά που θεωρεί πολυάνθρωπα ή περισσότερο πολυάνθρωπα⁹⁵. Η Νίσυρος δεν αναφέρεται στον Συνέκδημο του Ιερο-

88. Sodini, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 148.

89. Ό.π. Ο ίδιος, *Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine, Hommes et richesses dans l'empire byzantin*, I, 1989, σ. 163-166. Buchwald, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 243. Salvatore - Lavermicocca, ό.π. (υποσημ. 65), σ. 96. M. Milella Lovacchio, *La scultura bizantina dell'XI secolo nel Museo di San Nicola di Bari, MEFR, Moyen Age*, 93 (1981), σ. 75. C. Vanderheyde, *Deux exemples de sculpteurs locaux et itinérants en Grèce au XIe siècle, Topoi* 8 (1998), σ. 765-775.

90. Οι επιδρομές του Τζαχά στα νησιά εστιάζονται κυρίως ανάμεσα στο 1091 και το 1093. Ε. Βρανούση, *Τά άγιολογικά κείμενα του όσίου Χριστοδούλου*, Αθήνα 1966, σ. 116-119. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σ. 175-225.

91. Buchwald, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 254. Η επίδραση, αλλά και το έρ-

γο των προσφύγων στην Ελλάδα μαρμαρογλυπτών θα πρέπει να διερευνηθεί.

92. Προφανώς θα σταμάτησαν να φέρνουν το υλικό μαζί τους, αφού οι επιδρομές θα ανέστειλαν τη δραστηριότητα της μεταφοράς του. Θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι όσα γλυπτά χρονολογούνται αδρά από τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα και εξής είναι είτε από ντόπιο υλικό είτε από παλαιότερο, εκ νέου επεξεργασμένο.

93. Βλ. κυρίως N. Thierry, *L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe au XIVe siècle, DOP* 29 (1975), σ. 73-111.

94. E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIIIe siècle*, Παρίσι 1988, σ. 146, 349.

95. P.A. Jaubert, *La Géographie d'Edrisi*, Άμστερνταμ 1975, σ. 121-128.

κλέους⁹⁶. Θεωρούμε ότι η δημιουργία επισκοπής με τα μέχρι στιγμής δεδομένα αποτέλεσε τομή στην ιστορία της, πολύ δε περισσότερο όταν από τον 8ο μέχρι τον 11ο αιώνα δεν έχουμε καμιά άλλη πληροφορία για το νησί. Η ίδρυσή της υποδηλώνει μια σπουδαιότητα που ποτέ δεν είχε το νησί, ακόμα και τον 6ο αιώνα, όταν οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές⁹⁷ υποδηλώνουν αξιόλογο και με οικονομική ευμάρεια πληθυσμό. Κατά πάσα πιθανότητα λοιπόν ο γλυπτός διάκοσμος που έχει σωθεί θα πρέπει να συσχετιστεί με τη νεοϊδρυθείσα επισκοπή.

Η μονή της Παναγίας της Σπηλιανής, του σημαντικότερου προσκυνημάτων των Νισυρίων, στην είσοδο του καθολικού του οποίου είναι εντοιχισμένα τα τμήματα του μεσοβυζαντινού τέμπλου (αριθ. 13α-β, 14, 15), είναι αδιευκρίνιστο αν είναι παλαιότερη του τέλους του 14ου ή των αρχών του 15ου αιώνα, οπότε, σύμφωνα με την παράδοση⁹⁸, βρέθηκε το παλλάδιο της μονής, η εικόνα της Παναγίας, χάριν της οποίας κτίστηκε το μοναστήρι μέσα στο ιπποτικό κάστρο⁹⁹. Δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητηθεί ο πυρήνας της παράδοσης αυτής, που αποτελεί πιθανότατα τη συνέχεια κάποιας ιστορικής μνήμης, τη στιγμή μάλιστα που –πράγματι– η εξαιρετική αμφίγραφη εικόνα της δεξιοκρατούσας Παναγίας/Αγίου Νικολάου χρονολογείται γύρω στο 1400¹⁰⁰. Παραμένει όμως αδιευκρίνιστο αν το υπάρχον καθολικό κτίστηκε στη θέση παλαιότερου ναού¹⁰¹, από τον οποίο πιθανόν να προήλθαν τα τμήματα του τέμπλου ή από κάποια άλλη εκκλησία στην ευρύτερη περιφέρεια του Μανδρακίου. Τα τμήματα του μεσοβυζαντινού τέμπλου που σώζονται στο καθολικό μας δίνουν κατά προσέγγιση τις διαστάσεις του, που θα πρέπει να ανέρχονται συνο-

λικά στα 6 μ. περίπου μήκος υπολογίζοντας στα 4,30 μ. το κεντρικό τμήμα και στο 1,50 μ. τα αντιστοιχούντα στα παραβήματα (βλ. Εικ. 22)¹⁰². Αντιμετωπίζουμε με σκεπτικισμό την περίπτωση να μεταφέρθηκαν τα τμήματα αυτά από κάποια άλλη εκκλησία, διότι η προσαρμογή στη σημερινή τους θέση έγινε με γνώση των συναρμοζομένων τμημάτων, με επιμέλεια και όχι τυχαία. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις διαστάσεις του τέμπλου που δεν συμφωνούν με καμιά από τις αρκετές σωζόμενες εκκλησίες του νησιού, δεν ευνοεί την υπόθεση μεταφοράς τους από πολύ μακρύτερα. Εξετάζουμε επίσης ως πιθανό το ενδεχόμενο το υπάρχον ξύλινο τέμπλο του καθολικού του έτους 1725 να αντικατέστησε το παλαιότερο μεσοβυζαντινό, κάτι που μπορεί να οφείλεται είτε σε απόφαση των μοναχών και του χορηγού είτε μετά από μια καταστροφή λόγω της αυξημένης σεισμικής δραστηριότητας στην περιοχή. Πιθανολογούμε λοιπόν μία οικοδομική φάση της εκκλησίας πριν από τα τέλη του 14ου αιώνα, εποχή που, σύμφωνα με την παράδοση, ιδρύθηκε η μονή μέσα στο ιπποτικό κάστρο.

Η μεσοβυζαντινή εκκλησία του τέλους του 11ου αιώνα, που εικάζουμε ότι υπήρχε στην ίδια θέση και από την οποία προέρχεται το τέμπλο, θα είχε διαστάσεις περίπου ίδιες με του σημερινού καθολικού, εφόσον ο χώρος λόγω της βραχέως μορφολογίας του δεν επιτρέπει εναλλαγές στο μέγεθος. Την ίδια εποχή χρονολογείται η Παναγία Φανερωμένη¹⁰³, η μόνη σήμερα γνωστή μεσοβυζαντινή εκκλησία του νησιού, στην οποία όμως, όπως φαίνεται από τα υπάρχοντα κατά χώραν στοιχεία, γίνεται αποκλειστικά χρήση παλαιοχριστιανικών

96. *Le Synecdème d'Hierocles* (εκδ. E. Honigmann), *CBHByz, Forma imperii romani I*, Βρυξέλλες 1939.

97. Βλ. υποσημ. 39.

98. Αρχμ. Σ. Καλλιστής, *Η Γ. Μ. Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου*, Ρόδος 1999, σ. 7-8.

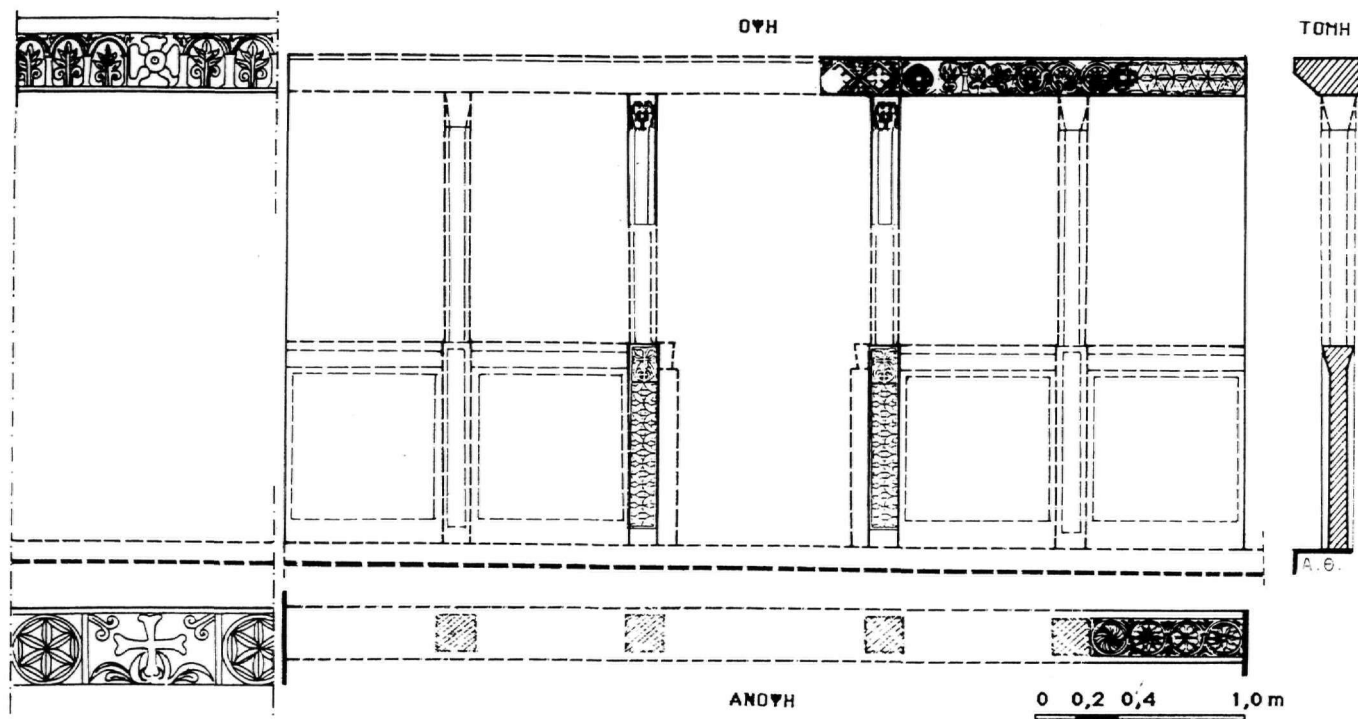
99. Μικρή αναφορά στο κάστρο της Σπηλιανής, βλ. G. Gerola, *I monumenti medioevali delle tredici Sporadi, parte II, ASAtene II* (1915), σ. 212-214.

100. Για την εικόνα βλ. A. Katsioti, *The Double-sided Icon of Theotokos Hodegetria and Saint Nicholas in Rhodes Reconsidered. Influence on the Art of the Dodecanese in the 15th Century, Griechische Ikonen. Byzantinische und nachbyzantinische Zeit, Symposium Marburg, Ιούνιος 2000* (υπό έκδοση).

101. Υπάρχουν πληροφορίες ότι το 1925, κατά τη διάρκεια εργασιών ανακαίνισης, καταστράφηκαν τοιχογραφίες που υπήρχαν κάτω από τα επιχρίσματα και περιελάμβαναν σκηνές της Παλαιάς Διαθήκης, αγίους στον κυρίως ναό, στην είσοδο μοναχό που

προσφέρει το ομοίωμα του ναού σε κάποιον άγιο με κατεστραμμένο το πρόσωπο, τη Φιλοξενία του Αβραάμ στο μέτωπο της ασίδας του ιερού, άγνωστης χρονολογίας (Ν. Κουμέντου, *Η Παναγία η Σπηλιανή, Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Ρόδου κκ. Στυρίδωνα ἐπὶ τῇ συμπληρῶσει τεσσαράκοντα ἐτῶν ἀρχιερατείας*, Αθήνα 1988, σ. 305-306).

102. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι επιχειρούμενες αναπαραστάσεις των τέμπλων είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετικές, εφόσον στα τρία από τα τέσσερα λείπει το συνολικό μήκος του επιστυλίου και το ύψος, ενώ τα μεσοκίονα διαστήματα είναι συχνά ασαφή. Για το τέταρτο τέμπλο, του Θεολόγου, υποθέτουμε ότι θα ήταν τοποθετημένο ανάμεσα στους πεσσούς του τριμερούς Ιερού Βήματος, δεν γνωρίζουμε όμως το ύψος και τα μεσοκίονα διαστήματα. 103. Σχετικά βλ. Α. Κατσιώτη, *Οι παλαιότερες τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Πλακωτού στη Μαλάνια της Ρόδου. Παρατηρήσεις στην τέχνη του 11ου αι. στα Δωδεκάνησα* (βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 105-120).

Εικ. 22. Νίσυρος. Παναγία Σπηλιανή. Αναπαράσταση του τέμπλου.

και ρωμαϊκών συλημάτων. Η δραστηριότητα αυτή μας κάνει να υποθέσουμε ότι το χρονικό διάστημα από το δεύτερο μισό του 11ου μέχρι τις αρχές του 12ου αιώνα υπήρξε εποχή ακμής για το νησί.

Σε σχέση με τη σχετικά πλούσια σε αρχαιολογικές μαρτυρίες παλαιοχριστιανική Λέρο¹⁰⁴, από τον 7ο μέχρι και το 10ο αιώνα οι ιστορικές πηγές για το νησί είναι λιγοστές. Η επισήμανση της απουσίας των επισκόπων Λέρου από ορισμένες συνόδους¹⁰⁵ δεν είναι επαρκές στοιχείο για να προβεί κανείς σε υποθέσεις, για παράδειγμα ότι εξαιτίας του ολιγαριθμού των ανθρώπων ο επίσκοπος έδρευε αλλού, πιθανώς στη Ρόδο. Συνεπώς, η μη αναφορά επισκόπων Λέρου στους επισκοπικούς καταλόγους πιθανόν να είναι συμπτωματική.

Από τα τέλη του 11ου αιώνα οι ιστορικές πληροφορίες για το νησί έχουν επαρκώς εκτεθεί και αξιοποιηθεί¹⁰⁶, γι' αυτό και δεν θα επιμείνουμε. Εκείνο που θα πρέπει

να σημειωθεί είναι ασφαλώς το γεγονός ότι, σύμφωνα με τα Τακτικά της εποχής¹⁰⁷, η θέση της επισκοπής Λέρου παραμένει σταθερή στη σειρά προτεραιότητας, πράγμα που υποδηλώνει δημογραφική στασιμότητα. Από το 1089 οι μαρτυρίες πληθαίνουν, επειδή η τύχη του νησιού και κυρίως των περιοχών του Παρθενίου, των Τεμενίων και του κάστρου του Παντελίου συνδέθηκε με τον ιδρυτή της μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο, τον όσιο Χριστόδουλο. Το γεγονός αυτό, αν και θα μπορούσε να συνδυαστεί με αύξηση του αριθμού των λατρευτικών χώρων, εντούτοις με τα μέχρι σήμερα στοιχεία, όπως θα δούμε, δεν αποδεικνύεται.

Πολύτιμο για την ιστορία του νησιού είναι το Πρακτικό παράδοσης ορισμένων περιοχών της Λέρου στον όσιο από το στρατηγό του θέματος Σάμου Ευστάθιο Χαρσιανίτη, τον Απρίλιο του 1089. Από τα πατριακά έγγραφα συμπεραίνουμε ότι το νησί πρέπει να είχε αρκετούς

104. Μ. Μιχαηλίδου, Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Παρθένι της Λέρου, *Ιωνίας Άκρον*, σ. 9-64. Η ίδια, Συμβολή στην ιστορία της επισκοπής Λέρου, *Δωδ. Χρον. ΙΔ'* (1991), σ. 211-220.

105. Malamut, ό.π. (υποσημ. 94), σ. 346-347.

106. Η. Κόλλιας, Ιστορικές πληροφορίες από το αρχείο της μονής

Πάτμου για τη μεσαιωνική Λέρο, *Ιωνίας Άκρον*, σ. 73-97.

107. Εμμ. Κωνσταντινίδης, Ἡ Ἐπισκοπή Λέρου (Λέρνης) καί ἡ ἀνύψωσις αὐτῆς εἰς Μητρόπολιν (Λέρου, Καλύμνου καί Ἀστυπάλαιας), στο *Η Παναγία του Κάστρου*, Αθήνα 1989, σ. 23-24.

κατοίκους, όπως φαίνεται από την αντιδικία μεταξύ των καλλιεργητών των περιοχών του Πλοφούτη, των Κουρουνών και της μοναστηριακής κοινότητας για τα βοσκοτόπια¹⁰⁸, που, όπως και η καλλιεργήσιμη γη, ήταν πολύτιμα και εν ανεπαρκεία σε όλα τα νησιά. Ο άραβας γεωγράφος Edrisi στα μέσα του 12ου αιώνα χαρακτηρίζει το νησί πολυάνθρωπο¹⁰⁹. Στις επισημάνσεις αυτές έρχεται να προστεθεί το γεγονός ότι στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα η Λέρος είχε δύο κάστρα, στο Παντέλι και στα Λέπιδα¹¹⁰. Όμως, τουλάχιστον το ένα από τα δύο, του Παντελίου, βρισκόταν σε οικτρή κατάσταση, όπως φαίνεται στο Πρακτικό της παράδοσης των προαστίων του Παρθενίου, των Τεμενίων και του κάστρου του Παντελίου. Οι ερμηνείες κατά τη γνώμη μας ποικίλλουν ή μπορεί να συνδυάζονται: α) Ο ντόπιος πληθυσμός κατέφυγε στο κάστρο των Λεπιδών. β) Δεν υπήρχε πληθυσμός για να προστατευθεί, πράγμα που, όπως τεκμαίρεται από έμμεσες πληροφορίες, δεν πρέπει να ισχύει. γ) Η κεντρική εξουσία, ανίκανη να προστατεύσει αποτελεσματικά τους κατοίκους¹¹¹, άφησε τα κάστρα του νησιού στην τύχη τους. δ) Οι επιδρομείς¹¹² κατέλαβαν εξ αλήθης τόσο την κεντρική εξουσία όσο και τους ντόπιους, με αποτέλεσμα να μην προλάβουν να οργανώσουν στοιχειώδη άμυνα.

Ειδικότερα για το κάστρο του Παντελίου, το οποίο για πολύ μικρό χρονικό διάστημα ανήκε στο όσιο Χριστόδουλο, η εικόνα που αποκομίζουμε από τα έγγραφα μοιάζει με ένα παράθυρο που άνοιξε και το βαθύ σκοτάδι των γνώσεών μας για τη μορφή του διαλύθηκε για πολύ λίγο, μέχρι να περιέλθει ξανά το κάστρο στο Δημόσιο. Το σχυρό αυτό, πριν περιέλθει στο σεκρέτο του Μυρελαίου και πριν αποδοθεί στον Χριστόδουλο, υπήρχε κατ' αρχήν, όπως όλη η Λέρος, οι Λειψοί και το Φαρμακονήσι, περιουσία της μονής Χριστού του Παντεπόπτου στην Κωνσταντινούπολη.

Ο συνδυασμός των ιστορικών πληροφοριών από το Πρακτικό με τα γλυπτά που διαπραγματευόμαστε μας οδηγεί στις εξής υποθέσεις: Εξετάζοντας πρώτα το ενεπίγραφο επιστύλιο που συνίσταται σε δύο τμήματα (αριθ. 11 και 12) και βασιζόμενοι στις διαστάσεις του, συμπεραίνουμε ότι θα πρέπει να ανήκε σε εκκλησία πλάτους άνω των 4 μ., συνυπολογισμένων και των παραβημάτων (βλ. Εικ. 23). Αυτή η εκκλησία, όπως δηλώνεται από την επιγραφή με την επίκληση στον άγιο Παύλο, θα ήταν αφιερωμένη προφανώς στους κορυφαίους ισαποστόλους Πέτρο και Παύλο που συνεορτάζουν και θα βρισκόταν είτε στο χώρο του κάστρου του Παντελίου είτε σε ναό της ευρύτερης περιοχής¹¹³. Ο ναός του κάστρου του Παντελίου αναφέρεται, χωρίς να κατονομάζεται η αφιέρωσή του, στο Πρακτικό της παράδοσης: «...τὸ ἥμισυ τοῦ τοιούτου Κάστρου... μετὰ τοῦ περιτειχίσματος αὐτοῦ καὶ τῆς ἐντὸς αὐτοῦ τυγχανούσης ἐκκλησίας καὶ τῶν κελλίων»¹¹⁴. Από την επιγραφή που δίνεται και για το υπόλοιπο κάστρο φαίνεται ότι τα περισσότερα από τα λιγοστά κτίσματα ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση («ἀθύρωτα, ἡμίσκεπα, ἀπόσκεπα, ἀπάτωτα, συμπτωμένα» κτλ.), πράγμα που σημαίνει ότι οι έποικοι δεν είχαν ιδιοκτησίες εκεί. Από το Πρακτικό πληροφορούμαστε ότι μόνο μια ομάδα από μων κατοικούσε μονίμως σε κάποια από τα υπάρχοντα κτίρια, οι οποίοι μάλιστα αναγκάστηκαν να μετοικήσουν. Φαίνεται ότι το κάστρο χρησιμοποιόταν κατά κύριο λόγο ως καταφύγιο σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής¹¹⁵. Τούτων δοθέντων και αν λάβουμε υπόψη μας ότι το Πρακτικό παράδοσης είναι πολύ λεπτομερές στις περιγραφές των εκκλησιών, εφόσον φυσικά υπάρχει κάτι άξιο αναφοράς, θεωρούμε ότι όσον αφορά την εκκλησία του κάστρου, που θα εξυπηρετούσε ελάχιστα άτομα ή περιστασιακά ανάγκες πολιορκημένων, είναι μικρή ή πιθανότητα κόσμησής της με γλυπτά. Η περί-

108. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, Β': Δημοσίων λειτουργῶν*, Αθήναι 1980, σ. 82-98.

109. Jaubert, ό.π. (υποσημ. 95), σ. 122-128.

110. Τα λείψανά του δεσπάζουν επάνω από τον κόλπο του Ξερόκαμπου και είναι γνωστό ως Παλαιόκαστρο, Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 106), σ. 85.

111. Τα έγγραφα υπονοούν ακόμα και άγνοια της κεντρικής εξουσίας για τις στοιχειώδεις αμυντικές ανάγκες του νησιού, βλ. Ν. Oikonomides, *The Donation of Castles in the Last Quarter of the 11th Century*, *Polychronion, Festschrift für Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελέβεργ 1966, σ. 413-417.

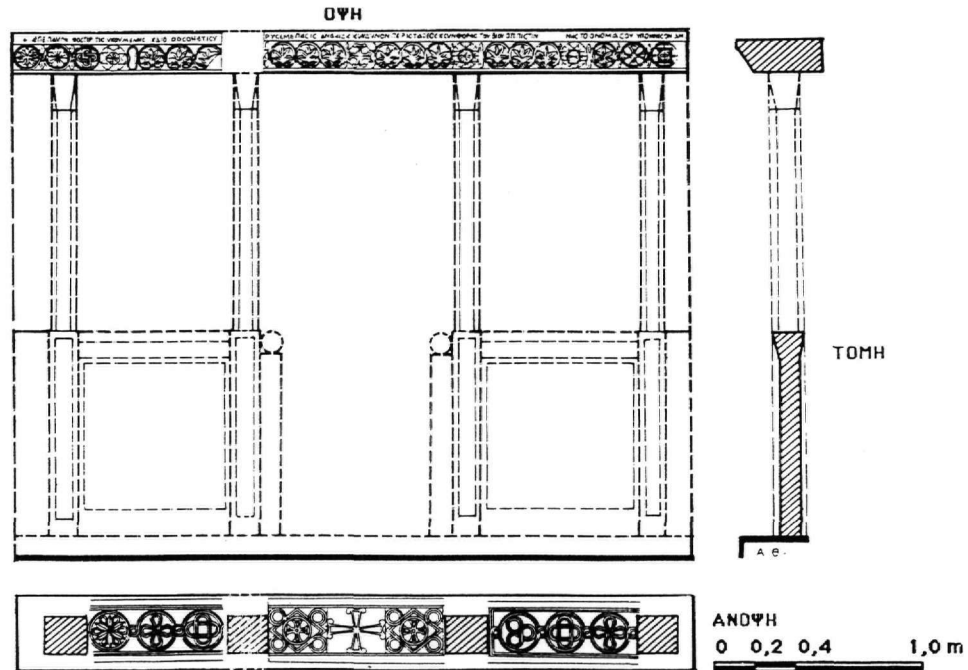
112. Οι σοβαρότερες επιδρομές σημειώθηκαν στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα με αποκορύφωμα του εμίρη Τζαχά της

Σμύρνης από το Μάιο του 1091 έως το Μάρτιο του 1093. MM, VI, σ. 81. Βρανούση, ό.π. (υποσημ. 90), σ. 116-119.

113. Ο Χ. Κουτελάκης (Ιστορική και αρχαιολογική διερεύνηση του ναού Παναγία του Κάστρου Λέρου, στο *Η Παναγία του Κάστρου*, Αθήνα 1989, σ. 50) προτιμά να τη συνδέσει με εκκλησία εκτός κάστρου. Οι Άγιοι Ανάργυροι στα Τεμένια, που αναφέρονται στο Πρακτικό του Χαροσιανίτη με «... Άγιον καγκέλιον μετὰ συστηματιών μαρμαρίνων» (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 108), σ. 55), δεν ανταποκρίνονται στην ενεπίγραφη επίκληση προς τον άγιο Παύλο.

114. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π., σ. 53.

115. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 106), σ. 85.

Εικ. 23. Λέρος, Άγιος Πέτρος στον Δρυμόνα. Αναπαράσταση του τέμπλου.

πτωση να ανήκε το ενεπίγραφο επιστύλιο σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση της εκκλησίας που αναφέρεται στο Πρακτικό αμφισβητείται, αφού το γλυπτό δεν πρέπει να χρονολογείται στο 12ο αιώνα. Καμιά εξάλλου σχετική πληροφορία δεν έχουμε για την όψη και το περιεχόμενο του κάστρου του Παντελίου μετά την περιγραφή του το 1089. Φαίνεται ότι αποδόθηκε και πάλι στο σεκρέτο του Μυρελαίου ή το κράτησε για λογαριασμό του το Δημόσιο μετά την εγκατάσταση του Χριστοδούλου στην Πάτμο, γιατί δεν αναφέρθηκε πλέον στα έγγραφα της μονής¹¹⁶. Το επιστύλιο μπορεί να χρονολογηθεί, όπως είδαμε, πριν από τα τέλη του 11ου αιώνα. Η περίπτωση να μεταφέρθηκε από αλλού και να χρησιμοποιήθηκε μετά το 1089 ως τέμπλο στην εκκλησία που αναφέρεται στο Πρακτικό δεν μπορεί να αποκλειστεί με βεβαιότητα. Η δεύτερη αυτή χρήση του δεν μπορεί να προσδιοριστεί χρονικά¹¹⁷. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να συνέβη και το 1254, όταν κατέφθασε στο νησί ο δούκας Κωνσταντίνος Διογένης για «την απογραφήν και εξίσωσιν των νήσων Λέρνης και Καλύμνου», κατά διαταγή του αυτοκράτορα Ιωάννη Βατάτζη¹¹⁸, μία από τις προφανώς λίγες φορές που η κεντρική εξουσία αντιμετώπισε επιτόπου τα προβλήματα του νησιού. Πέρα από τις παραπάνω υποθέσεις, αυτό που μας ενδιαφέρει κυρίως είναι η πρώτη χρήση του ενεπίγραφου επιστυλίου. Πού πρωτοχρησιμοποιήθηκε λοιπόν γύρω

στον 11ο αιώνα; Στην εκκλησία του εγκαταλελειμμένου από τη μονή Μυρελαίου κάστρου υποθέσαμε πως όχι. Να αποτελέσει τμήμα του μαρμαρίνου διακόσμου των Αγίων Αναργύρων στα Τεμένια μάλλον αποκλείεται, εφόσον η σύγχρονη, όπως πιστεύουμε, με το ανάγλυφο επιγραφή επικαλείται τον άγιο Παύλο. Αν δεχτούμε την περίπτωση να μεταφέρθηκαν στο κάστρο από άλλη εκκλησία του νησιού, η μόνη που συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες¹¹⁹ είναι η εκκλησία του Αγίου

116. Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου*, Α': Αυτοκρατορικά, Αθήνα 1980, σ. 54. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 106), σ. 84.

117. Αν αυτή είναι η δεύτερη χρήση του, τότε η τρίτη είναι η εντοίχιση των τριών τμημάτων στα σημεία όπου βρίσκονται σήμερα, δηλαδή στον Άγιο Γεώργιο και στην Παναγία του Κάστρου. Ο Κουτελάκης (ό.π. (υποσημ. 113), σ. 70) πιστεύει ότι τοποθετήθηκαν το 1892.

118. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 108), σ. 165. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 106), σ. 78.

119. Υπάρχει επίσης ναός αφιερωμένος στους Αγίους Αποστόλους στη θέση Καμάρα. Πρόκειται για μονόχωρη εκκλησία, με τοιχογραφίες που σήμερα είναι επιχρισμένες, εκτός από ελάχιστα σπαράγματα στο τεταρτοσφαίριο της ανίδας. Γύρω της, αλλά και εντοιχισμένα, έχουν εντοπιστεί πολυάριθμα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη. Ο Ι. Βολανάκης πιστεύει ότι είναι κτισμένη στη θέση παλαιότερης εκκλησίας, βλ. *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, σ. 584. Λαμβά-

Πέτρου στον Δρυμόνα¹²⁰, όχι μόνο λόγω αφιέρωσης, αλλά και διότι το πλάτος του Ιερού του ταυτίζεται σε γενικές γραμμές με τις διαστάσεις του εξεταζόμενου επιστυλίου, γεγονός που ενισχύει την υπόθεσή μας.

Στην περιοχή Παναγιές στα Άλινδα, από όπου περιυπογράφεται το υπ' αριθ. 9 τμήμα επιστυλίου, το οποίο συνανήκει με το υπ' αριθ. 10, υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική με μεσοβυζαντινή οικοδομική φάση, όπως συμπεραίνεται από τα αρχιτεκτονικά γλυπτά που περιυπογράφησαν. Στο χώρο, που δεν έχει ακόμα ανασκαφεί, κτίστηκε εκκλησία σε μεταγενέστερους χρόνους εξαλείφοντας κάθε άλλο ορατό λείψανο. Η μεσοβυζαντινή εκκλησία, από την οποία προέρχεται το επιστύλιο, πρέπει να ήταν πλάτους λίγο μεγαλύτερου των 4 μ. (βλ. Εικ. 24). Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Λακκί βρίσκεται στα ΒΔ. του σημερινού οικισμού. Πρόκειται για τρουλαία τρικλιτη βασιλική, με αδιευκρίνιστες οικοδομικές φάσεις, ανακατασκευές και επισκευές. Οι πληροφορίες που έχουμε για το ναό είναι πολύ νεότερες, λίγο πριν από την ανακαίνιση του 1880, η οποία μαρτυρείται σε επιγραφή στο υπέρθυρο της μεσαίας εξωτερικής θύρας: *ΕΠΗСКΕ...ΔΙ ΕΞ...1880*¹²¹. Οι πληροφορίες αυτές, λιγοστές και αποσπασματικές¹²², δεν μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε παρά σε γενικές γραμμές και εντελώς υποθετικά την ιστορία του ναού. Το μνημείο δεν αποτέλεσε ακόμα το αντικείμενο μιας ολοκληρωμένης μελέτης. Έτσι, το πρόβλημα της ακριβούς χρονολόγησης των οικοδομικών φάσεων παραμένει ανοικτό. Ο γλυπτός διάκοσμος όμως, παλαιοχριστιανικός και μεσοβυζαντινός, εντοιχισμένος σε διάφορα μέρη του μνη-

μείου, μπορεί να μας προσφέρει έμμεση βοήθεια για μια κατά προσέγγιση χρονολόγησή τους. Φαίνεται λοιπόν ότι προϋπήρξε παλαιοχριστιανική βασιλική¹²³, όπως διαπιστώνεται από το τμήμα του συνθρόνου στο Ιερό και την πληθώρα των αρχιτεκτονικών μελών (κιονόκρανα, μονολιθικοί κίονες, πεσσίσκοι, θωράκια κ.ά.) εντοιχισμένων στο ναό ή διάσπαρτων στον αύλειο χώρο. Από τα δύο διαδοχικά τέμπλα του μεσοβυζαντινού ναού έχουν διασωθεί τρία αποτμήματα επιστυλίων και ένας σταθμός βημοθύρου. Αποτμήμα του πρώτου χρονολογικά επιστυλίου (αριθ. 6) αφαιρέθηκε πρόσφατα από τον Θεολόγο και τοποθετήθηκε ως υπέρθυρο στο κτίσμα όπου σήμερα στεγάζεται το Εκκλησιαστικό Μουσείο, στο κάστρο Παντελίου. Είναι λαξευμένο σε αργή βδωτο κίονα κομμένο στη μέση, προφανώς από την παλαιοχριστιανική βασιλική. Η επεξεργασία του παλαιοχριστιανικού λοιπόν αυτού μαρμαρίνου αποτμήματος φαίνεται ότι έγινε επιτόπου και δεν μεταφέρθηκε έτοιμο ή ημιεπεξεργασμένο από αλλού. Η αμελής και πρόχειρη σχεδίαση των μοτίβων της οριζόντιας επιφάνειας και η όλη εικόνα του γλυπτού οδηγούν στη χρονολόγησή του στα τέλη του 10ου αιώνα. Απέχει λιγότερο από εκατό χρόνια από το δεύτερο διαδοχικά τέμπλο (αριθ. 7 και 8). Ο στυλοβάτης έχει καταστραφεί ή ενσωματώθηκε στο νεότερο δάπεδο. Ο πεσσίσκος της παραστάδας (αριθ. 5) που βρίσκεται σήμερα στη νοητή γραμμή του μεσοβυζαντινού τέμπλου δεν φαίνεται να είναι κατά χώραν. Θα πρέπει να μετακινηθεί νοτιότερα, εφόσον το σημερινό –νεότερο– άνοιγμα της Ωραίας Πύλης μετρήθηκε στο 1,85 μ. Για το τμήμα επιστυλίου με αριθ. 6,

νοντας υπόψη το μήκος του ανεπίγραφου επιστυλίου και το πλάτος του Ιερού στους Αγίους Αποστόλους, συμπεραίνουμε ότι θα αντιστοιχούσε εκεί μόνο αν δεν υπήρχαν παστοφόρια. Όμως οι ταπεινές διαστάσεις της σημερινής εκκλησίας (αν πράγματι δεν είναι κτισμένη στη θέση μεσοβυζαντινής μεγαλύτερης) μάλλον αποκλείουν το γεγονός να προέρχεται το επιστύλιο από εκεί. Η περίπτωση να ανήκε σε κάποια άλλη εκκλησία του νησιού αφιερωμένη στον άγιο Παύλο, κατεστραμμένη προ πολλού, που χάθηκαν τα ίχνη της και έσβησε η ανάμνησή της από τους ντόπιους, μοιάζει μακρινή. Μας είναι λίγο δύσκολο να πιστέψουμε ότι έχει τόσο αμβλυνθεί η ιστορική μνήμη, ώστε σήμερα να μην υπάρχει ούτε ίχνος ανάμνησης της εκκλησίας αυτής, έστω και ως τοπωνύμιο.

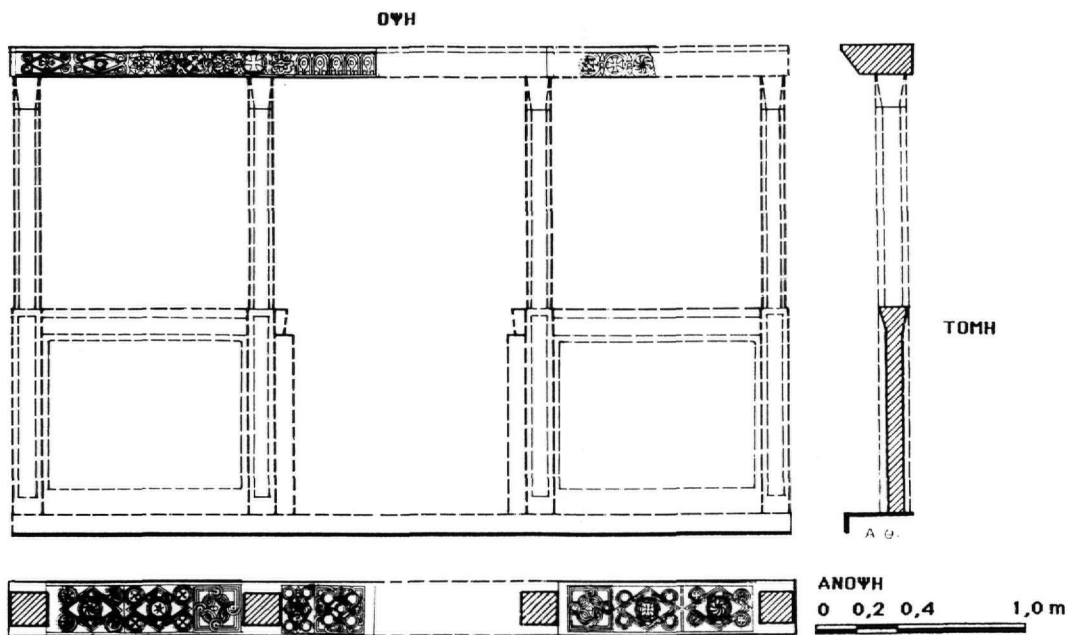
120. Αδημοσίευτη. Πρόκειται για ναό με τετράγωνη κάτοψη και Ιερό που εγγράφεται εσωτερικά. Βρίσκεται σε επαφή με τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, της οποίας φαίνεται ότι υπήρξε πρόσκτισμα, πιθανώς το βαπτιστήριο. Αναφορά στην εκκλησία βλ. Μ. Μιχαηλίδου, Νεότερα αρχαιολογικά στοιχεία για την παλαιοχριστιανική Λέρο, *ΣΤ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Λέρος*, 23-27 Αυγούστου 1989 (αδημοσίευτη). Αρχικά ο ναός θα

ήταν αφιερωμένος στους αγίους Πέτρο και Παύλο (άλλωστε συννεορτάζουν) και το όνομα του Παύλου ξεχάστηκε με την πάροδο του χρόνου. Για παρόμοια περίπτωση, βλ. Ν. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, *ΠΑΕ* 1979, σ. 198. Επίσης, στην εκκλησία του Αγίου Παύλου στο Λειβάδι Τήλου δεν αναφέρεται πλέον ο Πέτρος, παρόλο που η εκκλησία ήταν αφιερωμένη και στους δύο αγίους, αφού εικονίζονται ολόσωμοι στον ημικύλινδρο της νότιας αψίδας (αναφορά στην εκκλησία, βλ. Αγγ. Κατσιώτη, Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, σ. 290).

121. Σήμερα, κάτω από τα αλλεπάλληλα επιχρίσματα, δεν διακρίνεται πλέον η επιγραφή με τη χρονολογία.

122. Οι παλαιότερες πληροφορίες προέρχονται από δύο αρχαιολογικές λερειακές καταγωγής, τον Δ. Οικονομόπουλο (*Λεριακά, ήτοι χωρογραφία της νήσου Λέρον*, εν Αθήναις 1888, σ. 116-117) και τον Μ. Γεδεών (ό.π. (υποσημ. 37), σ. 44-47).

123. Ο J.L. Benson πιστεύει ότι ο βόρειος τοίχος του ναού κτίστηκε σε προγενέστερα θεμέλια (*Ancient Leros*, Duke University, North Carolina 1963, σ. 26). Ίσως να πρόκειται για τα παλαιοχριστιανικά.

Εικ. 24. Λέρος. Παναγία στα Άλινδα. Αναπαράσταση του τέμπλου.

αν υποθέσουμε ότι το κομβίο με το σταυρό βρίσκεται στον άξονα της Ωραίας Πύλης, συμπεραίνουμε ότι ανήκει στο κεντρικό τμήμα. Τα δύο κομμάτια του δεύτερου επιστυλίου (αριθ. 7 και 8), σύμφωνα και με την προτεινόμενη αναπαράσταση (Εικ. 25), πιθανότατα κοσμούσαν το κεντρικό τμήμα.

Υποθέτουμε λοιπόν ότι στη μεσοβυζαντινή εποχή χρησιμοποιήθηκαν διαδοχικά τα δύο επιστύλια στον Θεολόγο και το παλαιότερο (αριθ. 6), του 10ου-11ου αιώνα, ίσως προσδιορίζει τη φάση οικοδόμησης του ναού. Η διαδοχική χρήση δύο επιστυλίων που απέχουν χρονικά μεταξύ τους λιγότερο από έναν αιώνα δεν είναι πρωτόγνωρη. Το μαρμάρινο τέμπλο ήταν γενικά μια κατασκευή εύθραυστη, που συχνά αλλοιωνόταν ή καταστρεφόταν.

Περιγράφοντας την εκκλησία ο Δ. Οικονομόπουλος¹²⁴, που επισκέφθηκε το νησί πριν από το 1880, αναφέρει ότι βρήκε μαρμάρινο τμήμα «ὅπερ κείται νῦν ὡς ἀνάβαθρον εἰς τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ θυσιαστήριον ...εἰς μέρος σκοτεινὸν καὶ σχεδὸν ἐντελὼς κεχωσμένον εἰς τὸ ἔδαφος...», δηλαδή στο δάπεδο μπροστά και κάτω από το ιωνικό κιονόκρανο που υπάρχει εντοιχισμένο στην κτιστή αγία Τράπεζα του νότιου κλίτους. Ο ίδιος έσκαψε για να μπορέσει να αντιγράψει τη χαραγμένη επιγραφή (Εικ. 25). Είναι πιθανόν στην οικοδομική φάση του 1880 να τοποθετήθηκε το μάρμαρο αυτό στη θέση που το βρήκε ο Οικονομόπουλος. Σήμερα δεν είναι ορατό, ίσως όμως να το σκέπασε το νεότερο –ψηλότερο– δάπεδο. Το ευανάγνωστο

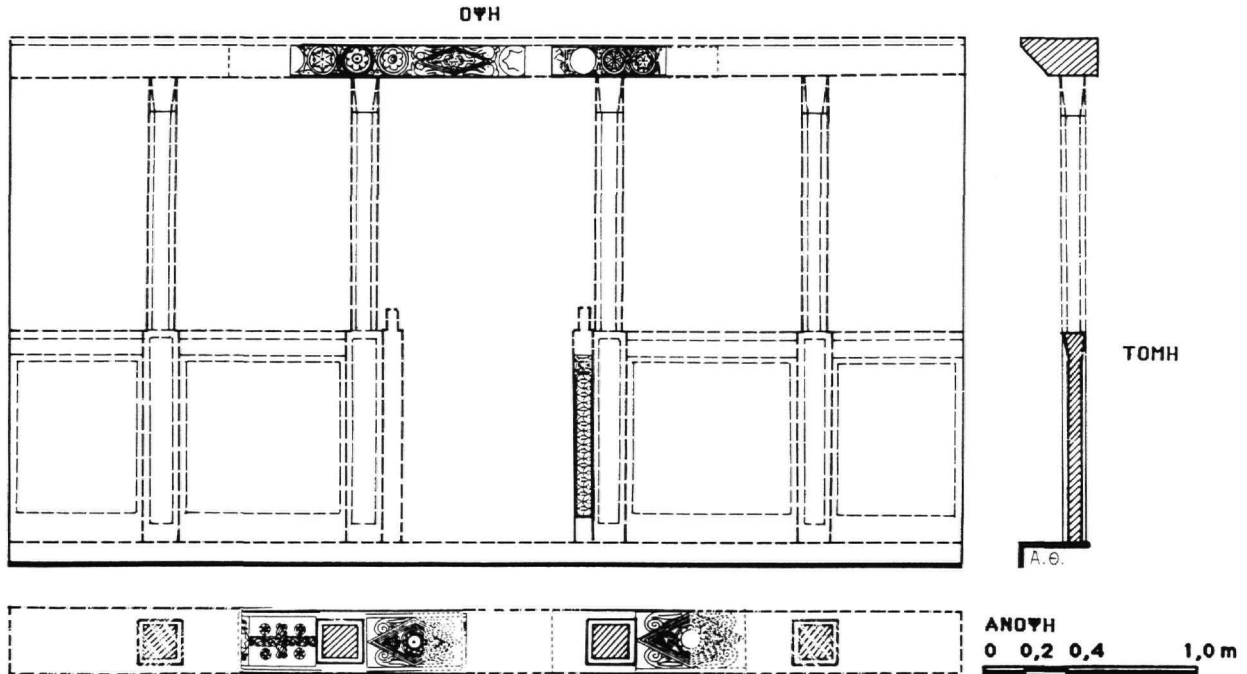
τμήμα της επιγραφής αναφέρει: ...ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΚΕ ΕΥΑΓΓΕΛΗCΤΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΠΑΡΑ ΝΗC... και συνεχίζει αναφέροντας πιθανότατα κάποια ινδικτιώνα και τη λέξη έτος (το τελικό C είναι το πρώτο γράμμα της δεύτερης σειράς) για να καταλήξει: ΑΝΕΚΕΝΗCΤΗ Ω ΠΑΝCΕΙΠΤΟC ΝΑΩC ΤΟΥΤ[ΟC]. Πέρα από τα όποια λάθη στη μεταγραφή του Οικονομόπουλου, μία πιθανή ανάγνωση της χρονολογίας είναι η εξής: Αμέσως μετά το C ακολουθεί το C. Το ΨΦ δεν διαβάζεται παρά μόνον εάν δεχθούμε ότι το Φ γράφτηκε από παραδρομή αντί του ορθού Θ¹²⁵. Αυτό σημαίνει ότι η χρονολογία μπορεί να είναι η από κτίσεως

Χ Θ ΘΕΟΛΩΓ ΚΕ ΕΥΑΓΓΕΛΗCΤΥ ΙΩ ΠΑΡΑ ΝΗCΛΑΨ ΕΙΝΠC
Ψ Φ ΑΝΕΚΕΝΗCΤΗ Ω ΠΑΝCΕΠΤΟC ΝΑΩCΤΟΥΤ

Εικ. 25. Λέρος. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Κτητορική επιγραφή.

124. Οικονομόπουλος, ό.π., σ. 116-117.

125. Καμιά φορά από τη δήλωση της χρονολογίας παραλείπεται ολόκληρη η λέξη «έτους». Συνήθως όμως ή γράφεται ολόκληρη (άλλοτε σε δοτική «έτει») ή μόνο τα δύο πρώτα γράμματα. Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι επάνω από τα γράμματα που δηλώνουν τις χιλιάδες παραλείπονται οι παύλες. Μερικές φορές παραλείπονται από ολόκληρη τη χρονολογία. Σχετικά βλ. Ν. Δρανδάκης, Η επιγραφή του μαρμαρίνου τέμπλου στη Φανερωμένη της Μέσα Μάνης (1079), ΑΕ 1979, σ. 219, υποσημ. 2-7.

Εικ. 26. Λέρος. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Αναπαράσταση του τέμπλου.

κόσμου 6709, δηλαδή το έτος 1200/1201. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τη χρονολογία της τρίτης οικοδομικής φάσης. Αλλά, ακόμα και αν δεν δεχθούμε την ανάγνωση της επιγραφής αυτής ή την αγνοήσουμε¹²⁶, *terminus ante quem* για την οικοδομική αυτή φάση πρέπει να είναι οι πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, σύμφωνα με τη χρονολόγηση της παράστασης της Κοινωνίας της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας που σώζεται στο νότιο τοίχο του βόρειου κλίτους προς τα δυτικά¹²⁷. Το *terminus post quem* είναι η χρονολογία του επιστυλίου με αριθ. 6, προσθέτοντας κάποιο εύλογο χρονικό διάστημα που θα μεσολάβησε για την καταστροφή και την εντοίχισή του. Τα δύο θραύσματα των επιστυλίων λοιπόν (τα παλαιοχριστιανικά συλήματα είναι άγνωστο εάν εντάχθηκαν στη δεύτερη ή στην τρίτη οικοδομική φάση) ενσωματώ-

θηκαν το ένα ως σκαλοπάτι και το δεύτερο ως ανώφλι στην επόμενη μεσοβυζαντινή οικοδομική φάση, της οποίας αγνοούμε την έκταση, αλλά πιστεύουμε ότι αποτέλεσε μία εκτεταμένη ανακατασκευή. Ίσως μάλιστα πριν από το Μάιο του 1087, όταν ο Χριστόδουλος ζήτησε από τον αυτοκράτορα τις εκτάσεις στη Λέρο, η εκκλησία του Θεολόγου στο Λακκί να ήταν σε κακή κατάσταση, γιατί διαφορετικά θα μπορούσε, κατόπιν αιτήσώς του, να συμπεριληφθεί στη δωρεά¹²⁸. Επομένως, είναι πιθανό το έτος 1087 να αποτελεί *terminus ante quem* για το επιστύλιο με αριθ. 7 του Θεολόγου. Ο ναός δεν είναι βέβαιο εάν και πότε έγινε μετόχι της μονής Πάτμου. Πρέπει να πούμε όμως ότι η παράδοση αυτή είναι πολύ ισχυρή και ότι τα κτήματα ακόμα και σήμερα γύρω από το ναό ανήκουν ή ανήκαν μέχρι πρότινος στη μονή.

126. Ο κ. Αγαμέμνων Τσελίκας, που είχε την καλοσύνη να εξετάσει την επιγραφή, συμπέρανε ότι η γραφή είναι μεταβυζαντινή, ίσως του 16ου αιώνα. Δεν θα πρέπει όμως να αγνοήσουμε την πιθανότητα η επιγραφή του 16ου αιώνα να αντέγραψε παλαιότερη.

127. Η. Κόλλιας, Σχεδιάσμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της ιπποτοκρατίας (1522), *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 36-37. Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 120), σ. 275-276.

128. Παρατηρούμε ότι ναοί που βρίσκονται σε ερείπια απλώς προσπερνώνται, χωρίς την παραμικρή αναφορά στα διασωθέντα κείμενα της εποχής: στο Πρακτικό του 1079, στην περιγραφή του προαστίου του Παρθενίου, μνημονεύεται η μονόχωρη και σχετικά ασημαντή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π. (υποσημ. 108), σ. 54), ενώ αντίθετα δεν γίνεται η παραμικρή νύξη για τα εντυπωσιακά ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Παρθενίου και τα προσκείμενά της, ορατά μέχρι την κατασκευή του αεροδρομίου το 1980.

Συνοψίζοντας, προτείνουμε τις εξής τέσσερις οικοδομικές φάσεις:

1η φάση: Παλαιοχριστιανική βασιλική.

2η φάση: Μεσοβυζαντινή. Αν συμπίπτει με το επιστύλιο αριθ. 6, γύρω στο 10ο-11ο αιώνα. Ίσως πριν από το 1087.

3η φάση: Μεσοβυζαντινή. Ενσωματώθηκε σε άσχετα σημεία τουλάχιστον το ένα από τα δύο επιστύλια, αλλά πιθανόν και το τμήμα του δευτέρου. Ίσως το 1200/1201 (επιγραφή). Πάντως πριν από το 1220-1230, όπως συμπεραίνεται από τη χρονολόγηση της τοιχογραφίας.

4η φάση: 1880. Δυτική πρόσοψη-εναπόθεση στην πρόθεση του ενεπίγραφου μαρμαρίνου τμήματος που είδε ο Οικονομόπουλος πριν από το 1880.

Επιπροσθέτως όμως, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι είναι συχνό το φαινόμενο της εκτεταμένης επαναχρησιμοποίησης μελών (συλημάτων) στις εκκλησίες. Συνεπώς οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί για τη χρονολογική σύμπτωση της ανέγερσης του μεσοβυζαντινού ναού και της κατασκευής του τέμπλου του, επισημαίνοντας ότι η προσπάθεια αυτή καθορισμού των οικοδομικών φάσεων αποτελεί υπόθεση εργασίας. Εκτός από τις εργασίες ανακαίνισης του 1880, οπότε χρονολογείται με σχετική βεβαιότητα η δυτική νεοκλασική πρόσοψη, ίσως δε και επισκευές του τρούλου, είναι αδύνατον με τα σημερινά δεδομένα να υποθέσουμε περισσότερα για τις προηγούμενες οικοδομικές φάσεις. Το μόνο που διακρίνεται σε κάποια σημεία κάτω από τα αλληπάλληλα επιχρίσματα είναι η τοιχοποιία του ναού που αποτελείται από ακανόνιστες πέτρες. Οι προγραμματισμένες εργασίες αποκατάστασης του μνημείου πιθανόν να δώσουν περισσότερες απαντήσεις. Πάντως, τυχόν απόδοση των δύο τέμπλων σε δύο διαφορετικές εκκλησίες, και όχι στον Θεολόγο, είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτή: τα εξεταζόμενα γλυπτά μας οδηγή-

σαν στην καταμέτρηση επτά εκκλησιών ανάμεσα στο 10ο και το 12ο αιώνα, αριθμός σε γενικές γραμμές ανάλογος του πληθυσμού ενός νησιού 53 τετρ. χλμ. που, αυτή την εποχή, βάσει των πληροφοριών που μας δίνουν οι πηγές, ανέρχεται σε 200-300 κατοίκους¹²⁹. Από τις επτά αυτές εκκλησίες, οι τέσσερις, δηλαδή η ανώνυμη στο Κάστρο Παντελίου, ο Άγιος Γεώργιος στο Παρθένι, οι Άγιοι Ανάργυροι και η Παναγία στα Τεμένια, αναφέρονται στο Πρακτικό παράδοσης στον όσιο Χριστόδουλο, ενώ για τις υπόλοιπες τρεις, δηλαδή τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Λακκί, την Παναγία στα Άλινδα και τον Άγιο Πέτρο στον Δρυμώνα, που βρίσκονται εκτός των περιοχών που παραχωρήθηκαν στον όσιο, μοναδική μαρτυρία της μεσοβυζαντινής οικοδομικής φάσης τους αποτελούν τα εν λόγω γλυπτά.

Ποιοι θα μπορούσαν να ήταν οι χορηγοί του γλυπτού διακόσμου και κατ' επέκταση των εκκλησιών αυτών; Από τα πατμιακά έγγραφα πληροφορούμαστε ότι πριν από το 1080, πριν δηλαδή ένα μέρος του νησιού περιέλθει στον όσιο Χριστόδουλο, δύο επώνυμοι γαιοκτήμονες, ο Αρσένιος Σκηνούρης και ο βεστάρχης Κωνσταντίνος Καβαλλούριος μαζί με τη μοναχή αδελφή του Μαρία Καβαλλουρίνα κατείχαν, μεταξύ άλλων, τα προάστια Παρθένι και Τεμένια της Λέρου, τα οποία το 1089 παραχώρησαν στον όσιο. Ο Αρσένιος Σκηνούρης, προστάτης κατά κάποιον τρόπο του οσίου Χριστοδούλου, Κώς και ιδιοκτήτης εκτάσεων στην Κω, από τις οποίες ένα μέρος στο Πυλί δωρίζει στον όσιο, ήταν μοναχός και κάτοχος «από προγόνων» μονής στη Στρόβιλο της Μικράς Ασίας¹³⁰. Ο Κωνσταντίνος Καβαλλούριος¹³¹, που το 1079 είχε ήδη πεθάνει χωρίς απογόνους, ιδρυτής της μονής Προδρόμου στη Στρόβιλο¹³², είχε το αξίωμα του βεστάρχη. Ο ίδιος κατείχε εκτάσεις μαζί με την αδελφή του Μαρία Καβαλλουρίνα, εκτός από τη Λέρο

129. Πέρα από τον αριθμό των παροίκων της μονής Πάτμου στο νησί, όπως παραδίδονται από τα έγγραφα (δώδεκα το 1099, δεκαοκτώ το 1145 κτλ., βλ. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 106), σ. 82) ο συνολικός αριθμός των κατοίκων θα πρέπει να υπολογιστεί αναγκαστικά με βάση μεταγενέστερες έμμεσες μαρτυρίες: ένα ιταλικό κείμενο, γραμμένο πιθανότατα λίγο μετά το 1470, αναφέρεται στον πληθυσμό κάποιων από τα νησιά του Αιγαίου: Η Πάτμος και η Κάλυμνος είχαν μαζί 400 κατοίκους (G. Rizzardo, *La presa di Negroponte fatta dai Turchi ai Veneziani nel 1470*, Βενετία 1844, σ. 24-25). Επίσης σε μία απανταχούσα που εξέδωσε ο πάπας Λέων Ι' το 1513 αναφέρεται ότι η Πάτμος είχε τότε 130 κατοίκους (MM, VI, σ. 399). Λαμβανομένων υπόψη των χρονικών αποστάσεων και των λοιπών αποκλίσεων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Λέρος στα

τέλη του 11ου αιώνα θα πρέπει να είχε γύρω στους 200-300 κατοίκους, περισσότερους σε κάθε περίπτωση από την Πάτμο και μάλλον λιγότερους ή περίπου ίσον αριθμό με την Κάλυμνο.

130. MM, VI, σ. 65.

131. Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω. Αρχαία, μεσαιωνική, νεώτερη*, Κω 1990, σ. 233. Οι Καβαλλούριοι ήταν άγνωστης καταγωγής. Κατείχαν μεγάλες εκτάσεις κοντά στην Καρδάμaina της Κω, μέρος των οποίων διατήρησαν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα απόγονοί τους, γνωστοί με το επώνυμο «Καμπαλούρη» και, σημειωτέον, με στενούς δεσμούς με τη Νίσυρο (βλ. υποσημ. 139).

132. Ε. Βρανούση, Πατμιακά. Χρυσόβουλλον Νικηφόρου του Βοτανειάτου υπέρ της έν Στροβίλω μονής του Προδρόμου, 1079, *ΕΕΒΣ* 33 (1964), σ. 67.

–από τις οποίες η αδελφή του χαρίζει ένα μέρος στον όσιο– και στην Κω¹³³. Όπως γράφει ο Χριστόδουλος στην Υποτύπωσή του, απέκτησε τα δύο «προάστεια» Τεμένια και Παρθένι «καταλόγου δεσποτείας» από τους κατόχους τους Σκηνούρη και Καβαλλούριο¹³⁴. Οι διασυνδέσεις φεουδαρχών, άρα και νησιών, μεταξύ τους καθώς και με τις μικρασιατικές ακτές είναι κάτι που αποδεικνύεται όχι μόνο χάρη στις στενές αναλογίες της τέχνης και της θεματολογίας των γλυπτών που εξετάσαμε, αλλά και ευρύτερα. Επιπλέον, πιθανόν οι εν δυνάμει χορηγοί στη Λέρο να ήταν περισσότεροι. Τα έγγραφα μαρτυρούν ότι ένας βεστάρχης, ονόματι Μάντζαρος μαζί με κάποιους άλλους, που δεν κατονομάζονται¹³⁵, ερίζουν στην Κωνσταντινούπολη για πραγματικές ή αμφισβητούμενες κτηματικές περιουσίες στο νησί¹³⁶. Βλέπουμε λοιπόν ότι μεγάλο μέρος της Λέρου στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα τουλάχιστον, αν όχι νωρίτερα, ανήκε ή ήταν στη διακριτική ευχέρεια διαχείρισης του θρόνου, καθώς και σε γαιοκτήμονες. Βέβαια, όλα αυτά αποτελούν ενδείξεις και όχι αποδείξεις, εφόσον οι μόνοι Λέριοι που υπογράφουν το Πρακτικό και ανήκαν στους «ένυποληπτοτέρους» των παροίκων, είναι τρεις κληρικοί. Αυτό όμως μπορεί να οφείλεται στις διαμάχες σχετικά με την κυριότητα των εκτάσεων που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Η μοναστική κοινότητα της Πάτμου, μετά το θάνατο του οσίου και την επαναστασιοποίησή της στο νησί, δηλαδή μετά το 1093, θα μπορούσε θεωρητικά να ήταν αναμειγμένη σε χορηγίες μαρμαρίνων τέμπλων σε ναούς μετοχίων της. Όμως, όπως είδαμε, κανένα από τα τέμπλα της Λέρου δεν μπορεί να χρονολογηθεί στο 12ο αιώνα. Η κεντρική εξουσία δείχνει μακρινή¹³⁷, κανένα μνημείο δεν μπορεί να συνδεθεί απευθείας με αυτή, όπως στη Χίο η Νέα Μονή ή στα γειτονικά Μύρα της Μικράς Ασίας ο Άγιος Νικόλαος το 1042/3. Αντίθετα, γηγενείς γαιοκτήμονες, όπως ο Σκηνούρης και η οικογένεια Καβαλλούρη, θα μπορούσαν ευκολότερα να συνδεθούν με τα αντιστοιχού επιπέδου, διακοσμημένα με γλυπτά, μνημεία της Λέρου, δηλαδή τον Άγιο Πέτρο στον Δρυμώνα (αριθ. 11 και 12), την Παναγία στα Άλινδα (αριθ. 9 και 10) και

τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Λακκί (αριθ. 6, 7 και 8). Μνημεία όπως αυτά, έργα, όπως υποθέτουμε, της τοπικής αριστοκρατίας των νησιών, είναι σαφώς κατώτερης κλίμακας από τα αυτοκρατορικά κτίσματα της ευρύτερης περιοχής, δηλαδή τη Νέα Μονή στη Χίο και τον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα, μαρτυρούν όμως ένα αξιοσημείωντο οικονομικό επίπεδο και μάλιστα πριν εμπλακεί ο όσιος Χριστόδουλος στα πράγματα του νησιού.

Όπως βλέπουμε, τα ερωτηματικά που δημιουργεί η μελέτη και η χρονολόγηση των γλυπτών της Λέρου είναι πολύ περισσότερα από αυτά που φιλοδοξεί να επιλύσει. Ελπίζουμε ότι η αρχαιολογική έρευνα θα προλάβει να δώσει κάποιες απαντήσεις στα ζητήματα του κάστρου Παντελίου εν όψει των προγραμματισμένων εργασιών ανάδειξής του, πράγμα που δυστυχώς δεν εντύχησε να γίνει, παρότι εν μέρει, στην κοιλάδα του Παρθενίου που καταστράφηκε το 1980 με την εγκατάσταση ενός ανεπαρκούς σήμερα αεροδρομίου, ενώ τη χαριστική βολή στο εναπομείναν φυσικό τοπίο, που διατηρήθηκε σχεδόν ανέπαφο για τουλάχιστον 900 χρόνια, έδωσε στις ημέρες μας η εγκατάσταση τεράστιας λιμνοδεξαμενής με εξαιρετικά αμφίβολη χρησιμότητα.

Σημειώνουμε επίσης ότι οι συνθήκες εύρεσης και εντοπισμού των γλυπτών στα δύο νησιά δεν αφήνουν περιθώρια για ακριβέστερες προσεγγίσεις σε ό,τι αφορά την προέλευση και τη χρονολόγησή τους, η οποία κατά κύριο λόγο βασίστηκε σε ιστορικά παρότι σε μορφολογικά και τεχνοτροπικά στοιχεία. Πρόκειται –τηρουμένων των αναλογιών– για προϊόντα μαζικής παραγωγής, ανταποκρινόμενα, όπως φαίνεται, στη συγκεκριμένη εποχή σε σχετικά αυξημένη ζήτηση, πράγμα που δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο τον ακριβέστερο χρονολογικό προσδιορισμό τους και τον εντοπισμό συγκεκριμένων εργαστηρίων παραγωγής τους. Πάντως, αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα γλυπτικής, μέτριας ποιότητας, κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στην περιοχή των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου και των μικρασιατικών παραλίων. Επιβεβαιώνεται για μια ακόμη φορά η άμεση

133. MM, VI, σ. 65.

134. Ό.π.

135. Ό.π., σ. 25-28. Βρανούση, ό.π. (υποσημ. 116), σ. 44-47.

136. Δεν είναι γνωστό αν οι διεκδικητές είχαν ως βάση πραγματικές ή υποθετικές απολαβές που περιέμεναν από το νησί ή, ακόμα, αν ανακίνησαν θέματα ιδιοκτησίας, όταν έγινε γνωστό ότι το νησί γινόταν αντικείμενο συναλλαγής μεταξύ του οσίου Χριστοδούλου

και του θρόνου.

137. Όταν η κεντρική εξουσία αδυνατεί να διατηρήσει το κάστρο σε στοιχειωδώς καλή κατάσταση και, επιπλέον, αγνοεί την ύπαρξη δεύτερου κάστρου στα Λέπια (Oikonomides, ό.π. (υποσημ. 111), σ. 413-417), φαίνεται απίθανο να συνδέεται με την ίδρυση και τον ευπρεπισμό εκκλησιών.

σχέση μεταξύ τους και το γεγονός ότι η Μικρά Ασία υπήρξε ανέκαθεν η ενδοχώρα των νησιών¹³⁸.

Τα ιστορικά στοιχεία για τη Λέρο βοηθούν κάπως στη χρονολογική ένταξη των γλυπτών στη διάρκεια του 11ου αιώνα, στη σύνδεσή τους με συγκεκριμένα μνημεία του νησιού, ίσως με κάποιους κτήτορες, ενώ στην περίπτωση της Νισύρου¹³⁹ αρκεστήκαμε στον προσδιορισμό μιας προγενέστερης οικοδομικής φάσης του καθολικού της

μονής Σπηλιανής πιθανώς στα τέλη του 11ου αιώνα. Με τη μελέτη των γλυπτών αυτών φωτίζεται κάπως η ιστορία των δύο μικρών νησιών της Δωδεκανήσου, ιδίως της Λέρου, στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Πιστεύουμε ότι παρουσιάζοντας το άγνωστο αυτό αρχαιολογικό υλικό συμβάλλουμε στο σχετικό προβληματισμό για την τέχνη στην περιοχή και στη διεύρυνση του πεδίου της συγκριτικής έρευνας.

Angeliki Katsioti - Eleni Papavassiliou

MIDDLE BYZANTINE SCULPTURE FROM LEROS AND NISSYROS

In this article we examine eighteen Middle Byzantine sculptures from Nissyros and Leros in the Dodecanese, which date from the late tenth to the early twelfth century. The most important are parts of five templa, one of which is from Nissyros and is now built into the entrance of the katholikon of the Panagia Spiliani Monastery, while the rest are fragments belonging to four fragmentary templa from Leros. The inscribed epistyle with invocation to St Paul has been attributed to the church of St Peter at Drymonas, the second epistyle – also preserved in two parts – has been associated with nearlier Middle Byzantine church at Panayes, Alinda, while the third belongs to the church of St John the Theologian at Lakki, together with the remaining three pieces from another templon (two fragments of an epistyle and one colonnette). The thematic repertoire of both the slanting and the horizontal face is common and repeated (*rotae sericae* enclosing diverse motifs, lozenges with *lemniskoi*, rosettes in several variations, Maltese crosses in a mesh pattern, and arcades with palmettes – the so-called “Asia Minor” pattern). The technique is low relief. The chiselling of the design is rough and careless, with several design misunderstanding, except on the epistyle from Alinda which is distinguished by care and precision. The choice of subjects and the rendering are markedly similar to works by Nikitas Marmaras (i.e. the

Marble-Carver) from Mani (1075) and to analogous pieces from Asia Minor (Miletos, Smyrna, Ephesos, church of St Nicholas at Myra etc.), a region with which they are directly related on account of proximity.

Stylistically the decoration of the templon at Panagia Spyliani on Nissyros leads to a date in the late eleventh-early twelfth century, which implies the existence of a Middle Byzantine church on the site of present katholikon, and of about the same dimensions. In contrast, the templa from Leros are typical examples of the eleventh century.

In addition to attempts in dating the aforementioned sculptures, we also considered their correlation with the historical evidence for the period. Specifically, there is considerable information about Leros in the Patmos archives, since after 1080 the island is associated with Hosios Christodoulos of Patmos. Whole suburbs (1089) were ceded to the Saint by particular landowners on the island, such as Arsenios Skenoures and Konstantinos Kavalloures and his sister, founders of monasteries in Asia Minor and possible donors of the said sculptures, which quite closely resemble comparable examples from Asia Minor. We believe that the relations and the reciprocal influences between the two regions in the sphere of art are thus confirmed.

138. Βλ. επίσης, Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 48), σ. 168. Πούλου-Παπαδημητρίου, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 352-353.

139. Θα κρατήσουμε όμως τη σημαντική πληροφορία ότι η οικογένεια του Καβαλλούρη, εκτός από τη Λέρο, είχε στενούς δεσμούς και με τη Νίσυρο, μέλη της ήταν εγκατεστημένα εκεί και είναι γνωστή ως Καμπαλούρη (Η.Μ. Καραναστάση, *Το χρονικό μιας οικογένειας*, Αθήνα 1977, σ. 149, 165). Επίσης, σε μια από τις πρόσφα-

τες περιοδείες μας στη Νίσυρο εντοπίσαμε στην εκκλησία της Υπαπαντής στο Μανδράκι εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, τον 1929, αφιέρωμα του Νικολάου Καμπαλούρη. Από τότε δεν το ξέρουμε. Ούτε αν στη μεσοβυζαντινή εποχή μέλη της οικογένειας είχαν κτηματική περιουσία στη Νίσυρο, οπότε μπορεί να συνδέονται με κάποιο από τα μεσοβυζαντινά μνημεία του νησιού που εξετάσαμε ή με τη χορηγία του τέμπλου της Παναγίας Σπηλιανής.